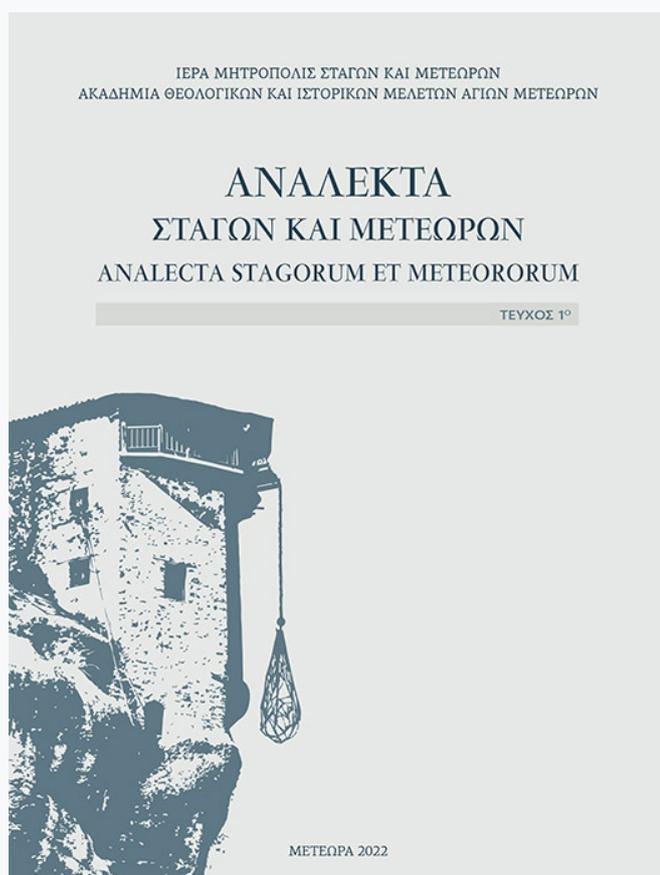

Analecta Stagorum et Meteororum

Vol 1 (2022)

Analecta Stagorum et Meteororum

PEOPLE AND PLACES IN THE VITA OF HOSIOI NEKTARIOS AND THEOPHANES APSARAS

Demetrios Agoritsas

doi: [10.12681/asem.38860](https://doi.org/10.12681/asem.38860)

To cite this article:

Agoritsas, D. (2022). PEOPLE AND PLACES IN THE VITA OF HOSIOI NEKTARIOS AND THEOPHANES APSARAS. *Analecta Stagorum Et Meteororum*, 1, 147–192. <https://doi.org/10.12681/asem.38860>

ΙΕΡΑ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΣ ΣΤΑΓΩΝ ΚΑΙ ΜΕΤΕΩΡΩΝ
ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΘΕΟΛΟΓΙΚΩΝ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΜΕΛΕΤΩΝ ΑΓΙΩΝ ΜΕΤΕΩΡΩΝ

ΑΝΑΛΕΚΤΑ
ΣΤΑΓΩΝ ΚΑΙ ΜΕΤΕΩΡΩΝ
ANALECTA STAGORUM ET METEORORUM

ΤΕΥΧΟΣ 1^ο

ΜΕΤΕΩΡΑ 2022

ΑΝΑΛΕΚΤΑ
ΣΤΑΓΩΝ ΚΑΙ ΜΕΤΕΩΡΩΝ

ΙΕΡΑ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΣ ΣΤΑΓΩΝ ΚΑΙ ΜΕΤΕΩΡΩΝ
© ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΘΕΟΛΟΓΙΚΩΝ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΜΕΛΕΤΩΝ ΑΓΙΩΝ ΜΕΤΕΩΡΩΝ
ΑΝΑΛΕΚΤΑ ΣΤΑΓΩΝ ΚΑΙ ΜΕΤΕΩΡΩΝ
ANALECTA STAGORUM ET METEORORUM

ΠΡΩΤΟ ΤΕΥΧΟΣ – FIRST ISSUE
ΑΓΙΑ ΜΕΤΕΩΡΑ 2022 - HOLY METEORA 2022

ISSN: 2944-9022

Το παρόν έργο πνευματικής ιδιοκτησίας προστατεύεται από τις διατάξεις της ελληνικής νομοθεσίας (Ν 2121/1993 όπως έχει τροποποιηθεί και ισχύει σήμερα) και από τις διεθνείς συμβάσεις περί πνευματικής ιδιοκτησίας. Απαγορεύεται απολύτως η χωρίς γραπτή άδεια του εκδότη κατά οποιονδήποτε τρόπο ή οποιoδήποτε μέσο (ηλεκτρονικό, μηχανικό ή άλλο) αντιγραφή, φωτοανατύπωση και εν γένει αναπαραγωγή, εκμίσθωση ή δανεισμός, μετάφραση, διασκευή, αναμετάδοση στο κοινό σε οποιαδήποτε μορφή και η εν γένει εκμετάλλευση του συνόλου ή μέρους του έργου.

ΙΕΡΑ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΣ ΣΤΑΓΩΝ ΚΑΙ ΜΕΤΕΩΡΩΝ
ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΘΕΟΛΟΓΙΚΩΝ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΜΕΛΕΤΩΝ ΑΓΙΩΝ ΜΕΤΕΩΡΩΝ

ΑΝΑΛΕΚΤΑ
ΣΤΑΓΩΝ ΚΑΙ ΜΕΤΕΩΡΩΝ
ANALECTA STAGORUM ET METEORORUM

ΤΕΥΧΟΣ 1^ο

ΜΕΤΕΩΡΑ 2022

Εἰς μνήμην Χαραλάμπους Β. Στεργιούλη (†1.9.2021),

Διευθυντὴ συντάξεως τοῦ Περιοδικοῦ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΤΟΥ ΣΕΒΑΣΜΙΩΤΑΤΟΥ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΟΥ ΣΤΑΓΩΝ ΚΑΙ ΜΕΤΕΩΡΩΝ Κ. ΘΕΟΚΛΗΤΟΥ

Πᾶσα σοφία παρὰ Κυρίου καὶ μετ' Αὐτοῦ ἐστὶν εἰς τὸν αἰῶνα (Σειράχ, Α΄, 1)

Πλήρεις χαρᾶς καὶ εὐφροσύνης, ὑποδεχόμεθα καὶ προλογίζομεν τὴν ἔκδοσιν τοῦ ἐπιστημονικοῦ Περιοδικοῦ τῆς Μητροπολιτικῆς Ἀκαδημίας Θεολογικῶν καὶ Ἱστορικῶν Μελετῶν Ἁγίων Μετεώρων, τοῦ ὑπὸ τὸν τίτλο «Ἀνάλεκτα Σταγῶν καὶ Μετεώρων – Analecta Stagorum et Meteororum». Τὸ ἐν λόγῳ Περιοδικὸν σκοπεῖ εἰς τὴν μελέτην τῆς Ἱστορίας καὶ τῆς πνευματικῆς παρακαταθήκης τῆς ἀγιοτόκου πολιτείας τῶν Ἁγίων Μετεώρων καὶ τῆς παλαιφάτου ἐπισκοπῆς τῶν Σταγῶν, νῦν δὲ ἱερᾶς Μητροπόλεως Σταγῶν καὶ Μετεώρων. Εἰς τὸ ἐν λόγῳ συλλογικὸν πόνημα ἀναδεικνύεται μετὰ πολλῶν γραπτῶν πηγῶν καὶ ἀρχαιολογικῶν μαρτυριῶν, ἡ πολύχρονος ἱστορία τῆς τοπικῆς Ἐκκλησίας, ὁ πολιτισμικὸς θησαυρὸς τῆς μετεωρικῆς Θηβαΐδος, καὶ ἡ δρᾶσις τῶν μεγάλων ἐκκλησιαστικῶν προσωπικοτήτων τῆς Δ. Θεσσαλίας.

Διὰ τοῦτο εἴμεθα ἐκ τῶν προτέρων πεπεισμένοι ὅτι ἡ ἔκδοσις καὶ ἡ διάδοσις τοῦ Περιοδικοῦ Ἀνάλεκτα Σταγῶν καὶ Μετεώρων θὰ συντελέσῃ οὐχὶ μόνον εἰς τὴν γνῶσιν τῆς ἱστορίας τῆς περιοχῆς τῶν Σταγῶν ἢ τῶν μετεωρικῶν Μοναστηρίων, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν περαιτέρω ἀναγνώρισιν τῆς συμβολῆς τῆς τοπικῆς Ἐκκλησίας εἰς τὴν πνευματικὴν ἀνάπτυξιν τοῦ ὀρθοδόξου Ἑλληνισμοῦ ἀπὸ τὰ βυζαντινὰ ἕως τὰ νεότερα χρόνια.

Ἐκφράζομεν τὴν εὐαρέσκεϊαν καὶ εὐχαριστίαν ἡμῶν πρὸς τὰ κοπιάσαντα μέλη τῆς τριμελοῦς συντακτικῆς Ἐπιτροπῆς τοῦ Περιοδικοῦ καὶ πρὸς τὰ ἐλλόγιμα μέλη τῶν ἐπιμέρους ἐπιστημονικῶν Ἐπιτροπῶν, διὰ τὴν ἀξίειπαινον αὐτῶν σπουδὴν καὶ ἐπιθυμίαν. Ὡσαύτως, θερμὰς εὐχαριστίας καὶ εὐγνώμονας προσρήσεις ἐκφράζομεν πρὸς τοὺς συγγραφεῖς τῶν μελετῶν τοῦ πρώτου τεύχους, οἵτινες διὰ τῆς ἐνδελεχοῦς ἐντρυφήσεως αὐτῶν εἰς τὰς πηγὰς, ἀπέδωσαν μὲ ἀντικειμενικότητα καὶ ἐπιστημονικὴν ἀκρίβειαν πάντα ὅσα οὗτοι πραγματεύονται.

Ἡ χάρις τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, διὰ πρεσβειῶν τῆς Ὑπεραγίας Θεοτόκου τῆς Μετεωριτίσσης καὶ πάντων τῶν Ὁσίων τῶν ἐν τοῖς λίθοις τῶν Μετεώρων λαμπρῶν, εἴη μετ' αὐτῶν καὶ πάντων ἡμῶν, Ἀμήν.

Ἐγγραφον ἐν τῷ ἐπισκοπείῳ τῶν Σταγῶν, τῇ 25ῃ μηνὸς Ὀκτωβρίου, ἔτους σωτηρίου 2021

τῷ Σταγῶν καὶ Μετεώρων Θεοκλήτῳ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΤΟΥ ΣΕΒΑΣΜΙΩΤΑΤΟΥ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΟΥ ΣΤΑΓΩΝ ΚΑΙ ΜΕΤΕΩΡΩΝ κ. ΘΕΟΚΛΗΤΟΥ	9
ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ	10
ΧΑΙΡΕΤΙΣΜΟΣ ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΚΟΥ ΠΑΤΡΙΑΡΧΟΥ κ. ΒΑΡΘΟΛΟΜΑΙΟΥ	13
ΧΑΙΡΕΤΙΣΜΟΣ ΠΑΤΡΙΑΡΧΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ ΚΑΙ ΠΑΣΗΣ ΑΦΡΙΚΗΣ κ. ΘΕΟΔΩΡΟΥ Β΄	15
ΧΑΙΡΕΤΙΣΜΟΣ ΠΑΤΡΙΑΡΧΟΥ ΑΝΤΙΟΧΕΙΑΣ κ. ΙΩΑΝΝΗ Ι΄	17
ΧΑΙΡΕΤΙΣΜΟΣ ΠΑΤΡΙΑΡΧΟΥ ΙΕΡΟΣΟΛΥΜΩΝ κ. ΘΕΟΦΙΛΟΥ Γ΄	19
ΧΑΙΡΕΤΙΣΜΟΣ ΜΑΚΑΡΙΩΤΑΤΟΥ ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΟΥ ΑΘΗΝΩΝ κ. ΙΕΡΩΝΥΜΟΥ	21
ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ Β. ΣΤΕΡΓΙΟΥΛΗΣ (1970 - †2021). ΝΕΚΡΟΛΟΓΙΑ	23
Brendan Osswald ΣΥΜΕΩΝ ΟΥΡΕΣΗΣ ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΟΣ, ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΑΣ ΤΩΝ ΤΡΙΚΑΛΩΝ	43
Maja Nikolić THESSALY UNDER THE SERBS (1348 - c. 1373)	109
Δημήτριος Κ. Άγορίτσας ΠΡΟΣΩΠΑ ΚΑΙ ΤΟΠΟΙ ΣΤΟΝ ΒΙΟ ΤΩΝ ΟΣΙΩΝ ΝΕΚΤΑΡΙΟΥ ΚΑΙ ΘΕΟΦΑΝΟΥΣ ΤΩΝ ΑΨΑΡΑΔΩΝ	147
Elif Bayraktar Tellan THE MONASTERIES OF METEORA DURING THE OTTOMAN PERIOD AND THE PRACTICE OF MONASTIC CONFINEMENT	193

Παρασκευή Χ. Παπαδημητρίου ΒΗΜΟΘΥΡΟ ΣΤΗ ΜΟΝΗ ΜΕΓΑΛΟΥ ΜΕΤΕΩΡΟΥ ΑΠΟΔΙΔΟΜΕΝΟ ΣΤΟΝ ΘΕΟΦΑΝΗ ΤΟΝ ΚΡΗΤΑ	225
Konstantinos M. Vapheiates THE ARTISTIC ACTIVITY OF THEOPHANES THE CRETAN IN WESTERN THESSALY AND THE EMERGENCE OF THE "CRETAN SCHOOL" OF PAINTING IN OTTOMAN GREECE	257
Nikolaos Vryzidis RECREATING A SOCIETY'S MATERIAL CULTURE: TEXTILES IN THE TRIKKE CODEX EBE 1471	301
Yuliana Boycheva (with an appendix by Daria Resh) FROM THE ORTHODOX MEGALOPOLIS OF MOSCOVY OF GREAT RUSSIA': RUSSIAN HEIRLOOMS FROM THE MONASTERY OF TATARNA, SIXTEENTH -SEVENTEENTH CENTURIES	359
Ἡλίας Τερπέλης Η ΕΠΙΚΡΙΤΙΚΗ ΣΤΑΣΗ ΕΝΑΝΤΙ ΜΟΣΧΟΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΚΔΟΣΕΩΝ ΠΕΡΙ ΑΓΙΩΝ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ ΚΑΙ ΚΟΡΥΔΑΛΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΟΛΟΓΡΑΦΙΑΣ ΚΑΙ ΡΗΤΟΡΙΚΗΣ ΚΑΤΑ ΤΟΝ 18 ^ο ΑΙΩΝΑ	409
ΛΙΣΤΑ EMAIL ΣΥΝΕΡΓΑΤΩΝ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΥ	431

ΣΥΝΤΑΚΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Βαφειάδης Κωνσταντῖνος,
Βρυζίδης Νικόλαος,
Στεργιούλης Χαράλαμπος († 1.9.2021)

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΕΣ ΕΠΙΤΡΟΠΕΣ

Α΄. ΘΕΟΛΟΓΙΑΣ - ΑΓΙΟΛΟΓΙΑΣ

1. Χρυσόστομος, Μητροπολίτης Μεσσηνίας, Καθηγητής τμήματος Θεολογίας, Ε.Κ.Π.Α.
2. Γιάγκου Θεόδωρος, Καθηγητής τμήματος Ποιμαντικής και Κοινωνικής Θεολογίας, Κοσμήτωρ Θεολογικής Σχολῆς, Α.Π.Θ.
3. **Mitrea Mihail**, Έρευνήτης Ίνστιτούτου Σπουδῶν Νοτιοανατολικῆς Εὐρώπης, Academia Româna, Βουκουρέστι.

Β΄. ΙΣΤΟΡΙΑΣ - ΠΡΟΣΩΠΟΓΡΑΦΙΑΣ

1. Ἀποστολόπουλος Δημήτριος, Ὁμότιμος Διευθυντής Έρευνῶν, Τομέας Νεοελληνικῶν Έρευνῶν, Ε.Ι.Ε.
2. Ἀγορίτσας Δημήτριος, Δρ. Βυζαντινῆς Ιστορίας.
3. **Greene Molly**, Καθηγήτρια τμήματος Ἱστορίας καὶ μέλος τῆς Έκτελεστικῆς Επιτροπῆς τοῦ Seeger Center for Hellenic Studies, Princeton University.
4. **Osswald Brendan**, Έρευνήτης, Heidelberger Akademie der Wissenschaften, Χαϊδελβέργη.
5. **Rigo Antonio**, Καθηγητής τμήματος Οὐμανιστικῶν Σπουδῶν, Università Ca' Foscari, Βενετία.
6. **Χαριζάνης Γεώργιος**, Ἐπίκουρος καθηγητής τμήματος Ἱστορίας καὶ Ἐθνολογίας, Δ.Π.Θ.

Γ΄. ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ - ΚΩΔΙΚΟΛΟΓΙΑΣ

1. **Γιαρένης Ἡλίας**, Αναπληρωτής καθηγητής τμήματος Ἱστορίας, Ἴονιο Πανεπιστήμιο.

2. **Δενδρινός Χαράλαμπος**, Έπίκουρος καθηγητής τμήματος Ίστορίας, Διευθυντής Έλληνικού Ίνστιτούτου, Royal Holloway, University of London, Η.Β.
3. **Κατσαρός Βασίλειος**, Όμότιμος καθηγητής τμήματος Μεσαιωνικής Έλληνικής Φιλολογίας, Α.Π.Θ.
4. **Παπαϊωάννου Στρατής**, Καθηγητής τμήματος Φιλολογίας, ΠΑ.Κ.
5. **Σπίγγου Φωτεινή**, Άκαδημαϊκός υπότροφος και έρευνήτρια, University of Edinburg, Η.Β.
6. **Στρατηγόπουλος Δημήτριος**, Έπίκουρος καθηγητής τμήματος Ίστορίας και Έθνολογίας, Δ.Π.Θ.

Δ΄. ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΤΕΧΝΗΣ

1. **Drpić Ivan**, Άναπληρωτής καθηγητής τμήματος Ίστορίας τής Τέχνης, University of Pennsylvania, Η.Π.Α.
2. **Μαντζανά Κρυσταλλία**, Προϊσταμένη Έφορείας Άρχαιοτήτων Τρικάλων.
3. **Μπαλλιάν Άννα**, Έπίτιμος έπιμελήτρια Μουσείου Μπενάκη
4. **Σδρόλια Σταυρούλα**, Προϊσταμένη Έφορείας Άρχαιοτήτων Λάρισας.
5. **Χατζούλη Γλυκερία**, Άναπληρώτρια καθηγήτρια τμήματος Θεολογίας, Α.Π.Θ.

Ε΄. ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗΣ, ΑΝΑΣΤΗΛΩΣΗΣ-ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ

1. **Άνδρούδης Πασχάλης**, Έπίκουρος καθηγητής τμήματος Ίστορίας και Άρχαιολογίας, Α.Π.Θ.
2. **Βογιατζής Σωτήριος**, Δρ. Ίστορίας τής Άρχιτεκτονικής.
3. **Θεοχαρίδης Πλούταρχος**, Άρχιτέκτων - Άναστηλωτής
4. **Καρατζάνη Άννα**, Έπίκουρος καθηγήτρια τμήματος Συντήρησης Άρχαιοτήτων και Έργων Τέχνης, ΠΑ.Δ.Α.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ ΠΕΡΙΟΔΙΚΩΝ

AAA	Ἀρχαιολογικὰ Ἀνάλεκτα ἐξ Ἀθηνῶν
ABME	Ἀρχεῖον Βυζαντινῶν Μνημείων Ἑλλάδος
ΑΕΘΣΕ	Ἀρχαιολογικὸ Ἔργο Θεσσαλίας καὶ Στερεῆς Ἑλλάδας, Πρακτικὰ Ἐπιστημονικῆς Συνάντησης
ΑΔ	Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον
ΑΕ	Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίς
ΔΧΑΕ	Δελτίον τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας
ΕΕΒΣ	Ἐπετηρὶς Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν
ΕΕΘΣΠΘ	Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης
ΕΜΑ	Ἐπετηρὶς Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν
ΕΕΦΣΠΑ	Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν
ἩπειρΧρον:	Ἡπειρωτικὰ Χρονικὰ
ΘεσσΗμ	Θεσσαλικὸ Ἡμερολόγιο
ΘεσσΜελ	Θεσσαλικά Μελετήματα
ΘεσσΧρον	Θεσσαλικά Χρονικά. Δελτίον τῆς ἐν Ἀθήναις Ἱστορικῆς καὶ Λαογραφικῆς Ἐταιρείας τῶν Θεσσαλῶν
ΘΗΕ	Θρησκευτικὴ καὶ Ἠθικὴ Ἐγκυκλοπαιδεῖα
ΙΑΙΣΕΕ	Ἱστορικὸν Ἀρχεῖον Ἱερᾶς Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος
ΙΕΕ	Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους
ΚαρδΧρον	Καρδιτσιώτικα Χρονικά
ΚρητΧρον	Κρητικὰ Χρονικά
ΝΕ	Νέος Ἑλληνομνήμων
Νεολόγου Ἐπιθεώρησις	Νεολόγου Ἑβδομαδιαῖα Ἐπιθεώρησις, Πολιτικὴ, Φιλολογικὴ, Ἐπιστημονικὴ.
ΠΑΑ	Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν
ΠΑΕ	Πρακτικὰ τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας
AnBoll	Analecta Bollandiana
ArtB	The Art Bulletin
AS	Acta Sanctorum

BalkSt	Balkan Studies
BHC	Bulletin de correspondance hellénique
BHG	Bibliotheca Hagiographica Graeca, F. Halkin (ed.), vols. I, II, III, Bruxelles 1957
BHG	Nov. Auct. F. Halkin, Novum Auctarium Bibliothecae hagiographicae graecae, [Subsidia Hagiographica 65], Bruxelles 1984.
BMGS	Byzantine and Modern Greek Studies
BNJb	Byzantinische-neugriechische Jahrbücher
ByzForsch	Byzantinische Forschungen
ByzSl	Byzantinoslavica
ByzVindo	Byzantina Vindobonensia
BSGRT	Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana
BZ	Byzantinische Zeitschrift
CahArch	Cahiers Archéologiques
CahBalk	Cahiers Balkaniques
CFHB	Corpus Fontium Historiae Byzantinae
ChHist	Church History
CIÉB	Congrès International d'Études Byzantines
Corsi	Corsi di cultura sull' arte ravennate e bizantina
CSCO	Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium
CSHB	Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae, B. G. Niebuhr et al. (eds.), Bonn 1828-1897.
DACL	Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie, H. Leclercq, F. Gabrol (eds.), vols I-XV, Paris 1907-1923.
DOP	Dumbarton Oaks Papers
DOS	Dumbarton Oaks Studies
EChR	The Eastern Churches Review
ÉO	Échos d'Orient
EOE	Encyclopedia of the Ottoman Empire (2009)
EtBalk	Études balkaniques
GSND	Glasnik Skopskog naučnog društva
IIRAIK	Izvestija Russkogo Arkheologičeskogo Instituta v Konstantinopole
JEastCS	The Journal of Eastern Christian Studies

JAch	Jahrbuch für Antike und Christentum
JÖB	Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik
JÖByzG	Jahrbuch der Österreichischen Byzantinischen Gesellschaft
JSav	Journal des Savants
JThS	The Journal of Theological Studies
JWarb	Journal of the Warburg and Courtauld Institutes
LA	Liber Annus. Studium Biblicum Franciscanum
LBG	Lexikon zur byzantinischen Gräzität (E. Trapp et alii), Wien 1994 k.e.
LOC	Liturgiarum Orientalium Collectio, E. Renaudot (ed.), vols I, II Parisiis 1716.
MSU	Mitteilungen des Septuaginta-Unternehmens
OKS	Ostkirchliche Studien
OCp	Orientalia Christiana Periodica
OrChr	Oriens Christianus
OrChrAn	Orientalia Christiana Analecta
PBW	Prosopography of the Byzantine World
PG	Patrologiae cursus completus, Series graeca, J.-P. Migne (ed.), vols. 161, Paris 1857-1866.
RÉB	Revue des Études Byzantines
RÉG	Revue des Études Grecques
RESEE	Revue des Études Sud-Est Européennes
RSBN	Rivista di studi bizantini e neoellenici
SEG	Supplementum Epigraphicum Graecum
SemKond	Seminarium Kondakovianum
StP	Studia Patristica
SüdostF	Südost-Forschungen
Synaxarium EC:	H. Delehaye, Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae, e codice sirmondiano nunc berolinensi abiectis synaxariis selectis, Propylaeum ad Acta Sanctorum Novembris, Bruxellis 1902
TM	Travaux et Mémoires
Turcica	Turcica, Reuve d'études turques
VizVrem	Vizantinijskij Vremmenik
WJKg	Wiener Jahrbuch für Kunstgeschichte
ZLU	Zbornik za likovne umetnosti Matice srpske

Zograf	Zograf, Revue d'art médiévale
ZPE	Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik
ZRNM	Zbornik Radova Narodnog Muzeja
ZRVI	Zbornik Radova Vizantološkog Instituta
ZSU	Zbornik Srednovekovna umetnost

ΠΡΟΣΩΠΑ ΚΑΙ ΤΟΠΟΙ
ΣΤΟΝ ΒΙΟ ΤΩΝ ΟΣΙΩΝ
ΝΕΚΤΑΡΙΟΥ ΚΑΙ ΘΕΟΦΑΝΟΥΣ
ΤΩΝ ΑΨΑΡΑΔΩΝ

Δημήτριος Κ. Ἀγορίτσας

ΠΕΡΙΛΗΨΗ: Στην παρούσα μελέτη εξετάζεται ἡ βιοτὴ τῶν ὁσίων Νεκταρίου καὶ Θεοφάνους τῶν Ἀψαράδων (ca. 1470 – μέσα 16ου αἰ.), ἡ ὁποία μᾶς παρέχει καλὴ εἰκόνα τῆς κατάστασης τοῦ νέου Ἑλληνισμοῦ κατὰ τὴν πρώιμη περίοδο τῆς ὀθωμανικῆς κυριαρχίας. Τὰ σχετικὰ μὲ τὸ πρόσωπό τους ἀγιολογικὰ κείμενα καὶ ἄλλες σύγχρονες μαρτυρίες εἶναι διαφωτιστικὰ γιὰ τὴ δράση τους ὡς κτιτόρων μοναστικῶν ἰδρυμάτων στὰ Ἰωάννινα καὶ στὰ Μετέωρα, γιὰ τὸ ἐνρὺ δίκτυο τῶν ἐπαφῶν τους, τὸ ποιμαντικὸ τους ἔργο καὶ τὴν πνευματικὴ ἐπιρροή ποὺ ἄσκησαν στὴ μοναστικὴ κοινότητα τῶν Μετεώρων καὶ ἄλλοῦ.

ΛΕΞΕΙΣ-ΚΛΕΙΔΙΑ: Νεκτάριος καὶ Θεοφάνης Ἀψαράδες,
Μονὴ Βαρλαάμ, Ἰωάννινα, Μετέωρα, Ἄθως.
KEYWORDS: Nektarios and Theophanes Apsaras,
Varlaam Monastery, Ioannina, Meteora, Athos

I. ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ

Ἡ πρώιμη ὀθωμανικὴ περίοδος καὶ ἰδιαίτερα οἱ χρόνοι μετὰ τὴν Ἄλωση (1453) ὡς καὶ τὸν 16ο αἰῶνα χαρακτηρίζονται ὡς «σκοτεινοὶ» λόγῳ τῆς ἔλλειψης ἱκανοῦ ἀρχεαικοῦ ἢ ἄλλου πρωτογενοῦς ὑλικοῦ¹. Ὡστόσο, ἡ παγίωση τῆς ὀθωμανικῆς κατάκτησης κατὰ τὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 15ου αἰ. θὰ συμβάλει, ὥστε ὁ πολιτικὰ ἐνιαῖος πλέον χῶρος τῶν Βαλκανίων νὰ γνωρίσει μίαν μακρὰ περίοδο σχετικῆς ἡρεμίας καὶ ἀσφάλειας, δίνοντας τὴ δυνατότητα στὶς χριστιανικὲς κοινότητες νὰ ἀνασυγκροτηθοῦν καὶ νὰ ἀναλάβουν ἐκ νέου παραγωγικὲς καὶ πνευματικὲς δραστηριότητες².

1 Γιὰ τὴν εὐρύτερη περιοχή τῆς Θεσσαλίας σημαντικὰ στοιχεῖα παρέχει τὸ πρῶτο ὀθωμανικὸ φορολογικὸ κατάστιχο τοῦ ἔτους 1454/55· βλ. Delilbaşı – Arıkan, *Hicrî 859 Tarihli, Sûret-i Defter-i Sancak-ı Tırhala*. Ἀντίθετα, στὴν περίπτωση τοῦ σαντζακίου τῶν Ἰωαννίνων τὸ πρῶτο σωζόμενο κατάστιχο εἶναι τοῦ ἔτους 1564· βλ. Delilbaşı, "1564 Tarihli Mufassal", καὶ ἡ ἴδια, "A Contribution to the History of Epirus", 37-46, 58 (πίν. IV).

2 Greene, *History*, 7-8. Χρυσσοχοΐδης, «Τὸ Ἅγιον Ὄρος τὸν 16ο αἰῶνα», 58-68.

Ἀνάλογη ἡμερία ἐπιτεύχθηκε καὶ στοὺς κόλπους τῆς Ἐκκλησίας μὲ τὴν ἀποκήρυξη τῆς Ἐνωσης τῶν Ἐκκλησιῶν ἀπὸ τὴν πανορθόδοξο Σύνοδο τοῦ 1483/84. Ἡ ἀπόφαση αὐτὴ συνέβαλε στὴν ἀποκατάσταση τῶν σχέσεων τῆς ἀθωνικῆς πολιτείας μὲ τὸ Πατριαρχεῖο, στὴν περαιτέρω αὐξηση τῆς ἐπιρροῆς τοῦ Ὁρους καὶ στὴν ἀξιοποίηση Ἀγιορειτῶν στὴν ἐκκλησιαστικὴ διοίκηση³.

Οἱ παραπάνω ἐξελίξεις καὶ οἱ διαθέσιμες μαρτυρίες συντείνουν, ὥστε ὁ 16ος αἰ. νὰ χαρακτηριστεῖ, ἰδιαίτερα γιὰ τὴν Ἐκκλησία καὶ τὸν ὀρθόδοξο μοναχισμό, ὡς ἐποχὴ ἀναγέννησης. Ἡ ἄνθηση αὐτὴ παρατηρεῖται ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον στὸν εὐρύτερο χῶρο τῆς Ἠπείρου, τῆς Θεσσαλίας καὶ τῆς Μακεδονίας, καὶ ἰδιαίτερα στὶς μοναστικὲς κοινότητες τοῦ Ἄθω καὶ τῶν Μετεώρων⁴. Ὅψη τῆς ἀποτελοῦν ἡ γενικότερη οἰκοδομικὴ καὶ ἀνακαινιστικὴ δραστηριότητα, καθὼς μὲ τὴν ἄδεια τῶν ὀθωμανικῶν ἀρχῶν ἰδρύονται νέες μονές, ἀνεγείρονται, ἀνακαινίζονται καὶ ἱστοροῦνται καθολικά, ἀναπτύσσεται ἡ ἐκκλησιαστικὴ τέχνη καὶ ἀνασυγκροτοῦνται βιβλιοθηκῆς⁵.

Τὸ φαινόμενο προκαλεῖ ἐντύπωση καὶ ἐπιδέχεται πολλαπλῶν ἐρμηνειῶν. Σχετικὰ ἔχει ἐκφραστεῖ ἡ γνώμη πὼς πρόκειται γιὰ μία κεντρικὰ (ἀπὸ τὸ Πατριαρχεῖο) ὀργανωμένη καὶ κατευθυνόμενη προσπάθεια⁶. ἡ ἐπαλήθευση τῆς ἄποψης αὐτῆς ἀπαιτεῖ ἀσφαλῶς περαιτέρω ἔρευνα καὶ μελέτη, ἡ ὁποία θὰ πρέπει νὰ συναρτηθεῖ μὲ τὶς οἰκονομικὲς καὶ κοινωνικὲς ἐξελίξεις ποὺ συντελοῦνται τὴν ἴδια περίοδο. Στὸ αὐτὸ πλαίσιο θὰ πρέπει νὰ ἰδωθεῖ ἀφενδὸς ὁ ρόλος τῶν κοινωνικῶν *élites* στὴ διοίκηση τῆς Ἐκκλησίας, καθὼς καὶ στὴν ἴδρυση, ἀνακαίνιση καὶ ἐνίσχυση μονῶν, καὶ ἀφετέρου ἡ ἀναγνώριση τῶν μονῶν καὶ τῆς περιουσίας τους ὡς βακουφίων (*enkâf*), σύμφωνα μὲ τὸ ἰσλαμικὸ δίκαιο, γεγονός ποὺ παρέσχε σχετικὴ ἀσφάλεια στὴ γαιοκτησίᾳ τους καὶ ἐπέτρεψε τὴν ἐπιβίωση καὶ τὴν περαιτέρω ἀνάπτυξή τους⁷.

3 Παῖζη-Ἀποστολοπούλου, Ἀποστολόπουλος, *Μετὰ τὴν Κατάκτηση*, 110-121.

4 Ἀγορίτσας, *Ἀψαράδες*, 39 καὶ σημ. 10.

5 Βλ. ἐνδεικτικὰ Πατρινέλης, «Ὁ Ἑλληνισμὸς κατὰ τὴν πρώτην Τουρκοκρατία», 36. Βαφειάδης, *Ἡ τέχνη τῆς δουλείας*, 141-170, καὶ Ἀγορίτσας, *ἐνθ. ἀνωτ.*, 40 καὶ σημ. 14.

6 Πασχαλίδης, «Ὅψεις τῆς ἀγιορειτικῆς ἱστορίας», 235. Ἀνάλογους προβληματισμοὺς ὡς πρὸς τὶς καλλιτεχνικὲς ἐπιλογές τοῦ 16ου αἰ. ἔχει ἐκφράσει ὁ Κ. Βαφειάδης (*ἐνθ. ἀνωτ.*, 171 κ.έ., καὶ ἐιδικότερα 203-216).

7 Ζαχαριάδου, *Δέκα τουρκικὰ ἔγγραφα*, 99-107. Greene, *History*, 10-14. Γιὰ τὸν θεσμό τῶν βακουφίων στὴν Ὄθωμανικὴ αὐτοκρατορία βλ. Deguilhem, "Wakf", 87-92. Alexander, "The monasteries of the Meteora", 95-103 [ἀνατ. στὴν ἑλληνικὴ: Ἀλεξανδρόπουλος, «Τὰ μοναστήρια τῶν Μετεώρων», 81-88 καὶ ἐιδικότερα, 82-85]. Λαῖου, *Ὄθωμανικὰ ἔγγραφα*, 38-40. Κολονος, "Christian Vakifs of Monasteries", 103-111. Κοτζαγεώργης, «Τὰ μοναστήρια ὡς ὀθωμανικὲς τοπικὲς ἐλίτ», 163-190. Τέλος, οἱ ἀδελφότητες τῶν μονῶν προέβησαν στὴν ὀργάνωση καὶ ἀξιοποίηση τοῦ δικτύου τῶν μετοχιῶν τους, τὰ ὁποῖα ἐπαύξησαν μὲ νέες ἀγορές. Γιὰ τὰ μετόχια τῆς Μονῆς Βαρλαάμ βλ. Λαῖου, «Τὸ δίκτυο τῶν βακουφίων», 125-132.

Χαρακτηριστική περίπτωση για τὴ μελέτη πολλῶν ἀπὸ τὰ φαινόμενα ποὺ ἤδη ἀναφέρθηκαν, ἀποτελεῖ ὁ βίος καὶ ἡ πολιτεία τῶν ὁσίων Νεκταρίου καὶ Θεοφάνους τῶν Ἀψαράδων, κτιτόρων τῆς Μονῆς Βαρλαάμ (Εἰκ. 1). Ἡ βιοτή τους, ποὺ ἐκτείνεται ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 15ου ὡς καὶ τὰ μέσα τοῦ 16ου αἰ., προσφέρει καλὴ εἰκόνα τῆς ἐποχῆς ποὺ ἔζησαν καὶ ταυτόχρονα παρέχει πλῆθος στοιχείων γιὰ τὴ μελέτη τοῦ τρόπου ἴδρυσης, ὀργάνωσης καὶ λειτουργίας ἑνὸς μοναστικοῦ κέντρου, τῶν οἰκονομικῶν του δραστηριοτήτων, τῶν θεσμικῶν σχέσεων μὲ τὶς πολιτικὲς καὶ ἐκκλησιαστικὲς ἀρχὲς ἢ τὶς σύνεγγυς μονές· κυρίως ὅμως προσφέρεται γιὰ τὴ διερεύνηση τοῦ πολυεπίπεδου δικτύου ἐπαφῶν τῶν κτιτόρων, τοῦ ποιμαντικοῦ τους ἔργου καὶ τῆς ἐπιρροῆς ποὺ ἄσκησαν στὴ μοναστικὴ κοινότητα τῶν Μετεώρων.

Τὰ τοῦ βίου τῶν ὁσίων Νεκταρίου καὶ Θεοφάνους εἶναι ἐν πολλοῖς γνωστά⁸, ὅποτε μία ἀκόμη ἀναδιήγησή τους δὲν θὰ πρόσφερε ἰδιαίτερα στὴν κατανόηση τῆς προσωπικότητος καὶ τοῦ ἔργου τους. Ἀντίθετα, κρίνεται περισσότερο χρήσιμη ἡ ἀνίχνευση καὶ ἡ προσπάθεια κατανόησης τῶν κοινωνικῶν τους δικτύων, δηλαδὴ τῶν μορφῶν ἀλληλεξάρτησης ἢ δεσμῶν ποὺ ἀνέπτυξαν κατὰ καιροὺς μὲ ἄλλα ἄτομα, ὁμάδες ἢ φορεῖς. Σύμφωνα μὲ τοὺς σύγχρονους ὄρους τῶν *social networks*, στοὺς ἐν λόγῳ δεσμοὺς νοοῦνται μεταξὺ ἄλλων οἱ βιολογικοὶ (συγγένεια), ἡ φιλία, ἡ ἐπικοινωνία (συνομιλίες, ἐπιστολὲς καὶ γενικὰ τὸ ποιμαντικὸ τους ἔργο), ἡ κοινωνικὴ ἀλληλεπίδραση μὲ λαϊκοὺς ἢ ἄτομα προερχόμενα ἀπὸ τὸν ἐκκλησιαστικὸν χῶρον, οἱ κοινὲς ἀξίες, ἀντιλήψεις καὶ πρακτικὲς, ὅπως ἡ ὑστερη ἡσυχαστικὴ παράδοση τοῦ τέλους τοῦ 15ου αἰ. ἀλλὰ καὶ οἱ ἀντιλήψεις τους γιὰ τὸν τρόπο τῆς μοναστικῆς ἄσκησης καὶ ἡ βαρὺτητα ποὺ ἔδιδαν στὴν κοινοβιακὴ ὀργάνωση, οἱ σχέσεις μὲ κάθε μορφὴ ἐξουσίας (κοσμικῆς ἢ ἐκκλησιαστικῆς) καὶ οἱ ἀπορρέουσες ἀπὸ αὐτὲς ὑποχρεώσεις, ἀκόμη καὶ κάθε λογῆς ἀνταγωνισμοὶ καὶ συγκρούσεις⁹. Ἡ προσπάθεια ἀνίχνευσης τῶν παραπάνω σχέσεων θὰ μᾶς βοηθήσει νὰ κατανοήσουμε καλύτερα τὸν ρόλο τῶν ὁσίων Νεκταρίου καὶ Θεοφάνους στὴ μοναστικὴ καὶ πνευματικὴ ἀναγέννηση τῆς λιθόπολης τῶν Μετεώρων.

Στὴν περίπτωσή τους θὰ πρέπει, ὡστόσο, νὰ σημειωθεῖ πὼς τὸ ἀναγκαῖο γιὰ τὴ μελέτη τῶν κοινωνικῶν τους δικτύων ὑλικὸ προέρχεται μερικῶς ἀπὸ τὸ ἀρχεῖο τῆς Μονῆς Βαρλαάμ, καὶ κυρίως ἀπὸ τὸ σχετικὸ μὲ τὰ πρόσωπά τους ἀγιολογικὸ ἔργο (αὐτοβιογραφικὰ κείμενα, *διαθηκῶα* γράμματα καὶ *ἐγκώμια*). Τὸ τελευταῖο, ὡστόσο, ἔχει ἐκ τῶν πραγμάτων συγκεκριμένῃ στόχευση καὶ ἀρκετὲς ἀποσιωπή-

8 Λάμπρος, «Συμβολαί», 93-135. Θεοτέκνη, μοναχὴ, *Στὸν βράχο τῆς ἰσαγγελης πολιτείας*. Αγορίτσας, *Αψαράδες*.

9 Ἀπὸ τὸ πλῆθος τῶν σχετικῶν μὲ τὴ θεωρία τῶν κοινωνικῶν δικτύων μελετῶν ἐπισημαίνουμε ἐνδεικτικὰ τὶς παρακάτω: Wasserman–Faust, *Social Network Analysis*, 17-21 καὶ σποράδην. Scott, *Social Network Analysis*. Brughmans, Collar, Coward, *The Connected Past*, 3-15 καὶ σποράδην.

Εικ. 1. Οί ὄσιοι Νεκτάριος καὶ Θεοφάνης Ἀψαράδες.
 Τοιχογραφία στὴ λιτὴ τοῦ καθολικοῦ τῆς Ἱ. Μονῆς Βαρλαάμ (ἔτ. 1565).

σεις γιὰ γεγονότα καὶ πρόσωπα¹⁰, ἐνῶ ἡ ἔκταση τῶν διαθέσιμων πηγῶν συνολικὰ δὲν ἐπιτρέπει ἐπαρκῆ διερεύνηση παρὰ ἀνίχνευση τῆς “κοινωνικῆς δικτύωσης” τῶν δύο ἀυταδέλφων.

II. INSTABILITAS LOCI: ΙΩΑΝΝΙΝΑ, ΑΘΩΣ, ΜΕΤΕΩΡΑ

Οἱ αὐτάδελφοι Ἀψαράδες, σύμφωνα μὲ τὴν *ἀντοβιογραφία* τους, ἀποφάσισαν νὰ ἐπιλέξουν *πάνυ νέας τῆς ἡλικίας* τὸν μονήρη βίο, νὰ ἐγκαταλείψουν δηλαδὴ τὴν πατρικὴ ἐστία στὰ Ἰωάννινα καὶ νὰ ἐγκατασταθοῦν στὸ νησὶ τῆς λίμνης Παμβώτιδος περὶ τὰ μέσα τοῦ 1490. Τὸ νησὶ τοὺς προσείλκυσε λόγῳ τῆς μακρᾶς μοναστικῆς του παράδοσης, ἀλλὰ στὴν ἀπόφασή τους αὐτὴ καταλυτικὸ ρόλο ἔπαιξε ἡ ἐκεῖ παρουσία τῆς ὀσιακῆς μορφῆς τοῦ (ἱερο)μονάχου Σάββα, ὁ ὁποῖος κατέστη γέροντάς τους καὶ τοὺς ἐνέδυσσε τὸ μοναχικὸ σχῆμα. Μετὰ τὴν κοίμησή του († 9 Ἀπρ. 1505), οἱ δύο ἀδελφοὶ ἀναχώρησαν γιὰ τὸ Ἁγιώνυμο Ὁρος καὶ τὴ μονὴ Διονυσίου, ἀναζητώντας στήριξη καὶ πνευματικὴ καθοδήγηση κοντὰ στὸν πρῶν οἰκουμενικὸ πατριάρχη Νήφωνα Β΄ († 12 Αὐγ. 1508) –*ὠφελείας χάριν καὶ διδαχῆς*– ἀπὸ τὸν ὁποῖο καὶ ἔλαβαν *ὄρον καὶ κανόνα μοναχικῆς καταστάσεως*¹¹ (Εἰκ. 2).

Θὰ πρέπει νὰ ἐπισημανθεῖ πῶς οἱ ἄσκοπες μετακινήσεις μοναχῶν, καὶ μάλιστα χωρὶς τὴν ἄδεια τοῦ ἡγουμένου ἢ τοῦ οἰκείου ἐπισκόπου, ἦταν ἀνεπίτρεπτες καὶ καταδικαστέες, καθὼς ἡ σταθερὴ παραμονὴ στὸν χῶρο ἄσκησής τους (*stabilitas loci*) ἀποτελοῦσε βασικὴ ἀρχὴ τοῦ μοναχικοῦ βίου¹². Ἐντούτοις, δὲν ἦταν ἀσύνηθες φαινόμενο ἡ μετακίνηση, τὸ ταξίδι καὶ ἡ περιπλάνηση μοναχῶν εἴτε χάριν προσκυνήματος εἴτε γιὰ τὴν ἀπόκτηση ἀσκητικῆς ἢ ἄλλης πνευματικῆς ἐμπειρίας μέσω τῆς γνωριμίας μὲ κάποιον σημαντικὸ ἀσκητὴ ἢ πνευματικὸ ἄνδρα¹³.

Μετὰ τὸν Ἄθω, οἱ ὄσιοι Νεκτᾶριος καὶ Θεοφάνης –ἔμπλεοι πνευματικῶν ἐμπειριῶν– ἐπέστρεψαν ἐκ νέου στὸ νησὶ τῶν Ἰωαννίνων, καίτοι ἡ δεύτερη παραμονή τους σὲ αὐτὸ δὲν ὑπῆρξε ἀνέφελη. Σχετικὰ ἡ ἐξιστόρηση τῶν δύο ἀυταδέλφων εἶναι ἐξαιρετικὰ φειδωλή, καθὼς γίνεται ἀόριστα λόγος γιὰ κοσμικοὺς ἄρχοντες ποὺ ἤγειραν ἀπαιτήσεις γιὰ κτιτορικὰ δικαιώματα, ἀναγκάζοντάς τους νὰ ἀφήσουν τὸν τόπο τῆς μετανόιας τους καὶ νὰ ἀναζητήσουν χῶρο κατάλληλο γιὰ ἄσκηση στὰ ἐνδότερα τῆς νήσου, ὅπου ἴδρυσαν τὸ ἡσυχαστήριό τοῦ Τιμίου

¹⁰ Ἀγορίτσας, *Ψαράδες*, 87.128-129.

¹¹ Ἀγορίτσας, *ἐνθ. ἀνωτ.*, 85.50-53, 58-59, 64-66. Γιὰ τὸν βίο καὶ τὴν πνευματικὴ παρακαταθήκη τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχη Νήφωνος Β΄, βλ. τὸν τόμο Ὁ Ἅγιος Νήφων.

¹² Βλ. σχετικὰ Herman, “La ‘Stabilitas loci’”, 115-142.

¹³ Nicol, “Instabilitas loci”, 193-202. Μεργιαλῆ-Σαχά, *Γράφοντας ἱστορία μὲ τοὺς ἁγίους*, 101-103.

Εικ. 2. Οί όσοι Νεκτάριος και Θεοφάνης στην άθωνική μονή Διονυσίου μαζί με τον άγιο Νήφωνα. Τοιχογραφία στην τράπεζα της Ι. Μονής Βαρλαάμ (Λάζαρος Πεκλιβανίδης 2010).

Προδρόμου (1506/7)¹⁴. Λίγα έτη άργότερα άνταγωνισμοί στο έσωτερικό της χριστιανικής κοινότητας των Ίωαννίνων όδήγησαν έκ νέου τους όσίους στην άπόφαση να έγκαταλείψουν τó ήσυχαστήριο του Προδρόμου (πιθανότατα την άνοιξη του 1511)¹⁵ και να άναζητήσουν νέο χώρο άσκησης στη Σκήπη των Σταγών.

Η νέα τους μετακίνηση δέν σχετίζεται πλέον με πνευματικές άναζητήσεις, καθώς άποτελοΰσε άναγκαστική φυγή-άπομάκρυνση άπό προβλήματα-πειρασμούς κοσμικής φύσεως για τή διάσωση της πνευματικής τους ήρεμίας. Οί δύο άδελ-

¹⁴ Τά της ίδρύσεώς του περιγράφονται λεπτομερώς στην *άυτοβιογραφία* τους (Αγορίτσας, *Άψαράδες*, 85.72-87.110). Για τó μονΰδριο του Τιμίου Προδρόμου βλ. Τουρτα, «Νεκτάριος και Θεοφάνης οί Άψαράδες», 66-88, και ή ίδια, «Μονή Προδρόμου νήσου Ίωαννίνων», 343-355.

¹⁵ Σοφιανός, «Ο μετεωρικός κώδικας Βαρλαάμ 127», 22-23.

φοὶ ἀναφέρουν πὼς ἡ ἐνέργειά τους αὐτὴ ἦταν σύμφωνη πρὸς τὴ συμβουλὴ τοῦ ἁγίου Νήφωνος: *ὅταν καταλάβῃ ὑμᾶς πειρασμός, μὴ ἀντιστῆτε αὐτῷ, ἀλλὰ ἀναχωρήσατε ἐν μοναστηρίῳ καὶ εἰρηνεύσατε*¹⁶. Ἡ προτροπή, ὡστόσο, τοῦ ἁγίου φαίνεται πὼς λειτουργοῦσε ἀποτρεπτικὰ γιὰ τὴν κατὰ μόνας ἄσκησι καὶ τὴν ἰδιορρυθμία, καταστάσεις ποὺ ἐνείχαν γιὰ τοὺς ἀσκουμένους πολλοὺς πνευματικούς, καὶ ὄχι μόνον, κινδύνους καὶ πειρασμούς, σὲ ἀντίθεση μὲ τὰ μοναστήρια (ὀργανωμένα κοινόβια) ποὺ παρεῖχαν ἀσφάλεια καὶ προστασία¹⁷.

Στὰ Μετέωρα οἱ ὄσιοι ἐγκαταστάθηκαν ἀρχικὰ στὸν στύλο τοῦ Τιμίου Προδρόμου, ὅπου παρέμειναν ἐπὶ ἑπταετία. Ἡ στενότητα ὅμως τοῦ λίθου, τὸ ἐπιβλαβὲς γιὰ τὴν υἰεΐα τους κλίμα τοῦ τόπου καὶ ἡ ἐνόχλησι ποὺ προκαλοῦσαν οἱ διαβάτες στοὺς ἴδιους καὶ τὴ συνοδεία τους¹⁸, ἀνάγκασε τοὺς δύο ἀυταδέλφους νὰ αἰτηθοῦν στὸν μητροπολίτη Λαρίσης Μάρκο καὶ στὸν ἡγούμενο τοῦ Μετεώρου νέο τόπο ἄσκησις, ὅποτε καὶ ἔλαβαν *κατὰ δεσποικίαν* τὸν λεγόμενον λίθο τοῦ Βαρλαάμ, ὅπου ἴδρυσαν τὴ Μονὴ τῶν Ἁγίων Πάντων¹⁹. Στὴν περίπτωσι αὐτή, ἡ νέα τους μετακίνησι ὀφείλεται σὲ φυσικούς καὶ ἀνθρωπογενεῖς παράγοντες ἀλλὰ καὶ λόγους πρακτικούς. Ὁ βράχος τοῦ Βαρλαάμ θεωρήθηκε ἰδανικὴ ἐπιλογή, καθὼς ἦταν πλατὺς καὶ εὐρύχωρος, εὐάερος καὶ ἡσυχαστικός, γι' αὐτὸ καὶ ἀρεστὸς στοὺς ἀυταδέλφους Ἀψαράδες²⁰.

Μετὰ τὴν ἴδρυσι τῆς Μονῆς Βαρλαάμ καὶ ἕως τὴν κοίμησή τους οἱ ὄσιοι κτίτορες δὲν ἔπαυσαν νὰ μετακινοῦνται· αὐτὴ τὴ φορὰ ὄχι γιὰ λόγους πνευματικῆς ἀναζήτησις, ἀλλὰ ἐδραΐωσις τοῦ μοναστικοῦ τους ἰδρύματος καὶ ἐξασφάλισις τῶν δικαίων του. Ἔτσι σὲ φερμάνι τοῦ σουλτάνου Σουλεϊμὰν Α΄ (ἔτ. 1533/4) ἀναφέρεται πὼς οἱ μοναχοὶ παπᾶ Νεκτᾶριος καὶ παπᾶ Θεοφάνης ὑπέβαλαν αἴτημα στὴν Ὑψηλὴ Πύλη γιὰ κτηματικὲς ὑποθέσεις τῆς μονῆς, ἐνῶ στὰ 1542/43 ὁ Βαρλααμίτης ἱερομόναχος Μάρκος, ἐνδεχομένως μαζί μὲ τὸν ὄσιο Νεκτᾶριο, ταξίδευσαν μέχρι τὴ σουλτανικὴ αὐλὴ στὴν Ἀδριανούπολι γιὰ τὸν ἴδιο λόγο²¹ (Εἰκ. 3). Πιθανότατα, στὴ διάρκεια αὐτοῦ τοῦ ταξιδιοῦ ὑποβλήθηκε καὶ τὸ αἴτημα πρὸς τὸν οἰκουμενικὸ πατριάρχη Ἱερεμία Α΄ γιὰ τὴν ἐπικύρωσι τοῦ *διαθηκῶν* τους γράμματος²² (Εἰκ. 4).

16 Ἀγορίτσας, *Ἀψαράδες*, 88.136-137.

17 Γιὰ τὴν ἀξία τοῦ κοινοβίου βλ. καὶ παρακάτω σ. 188.

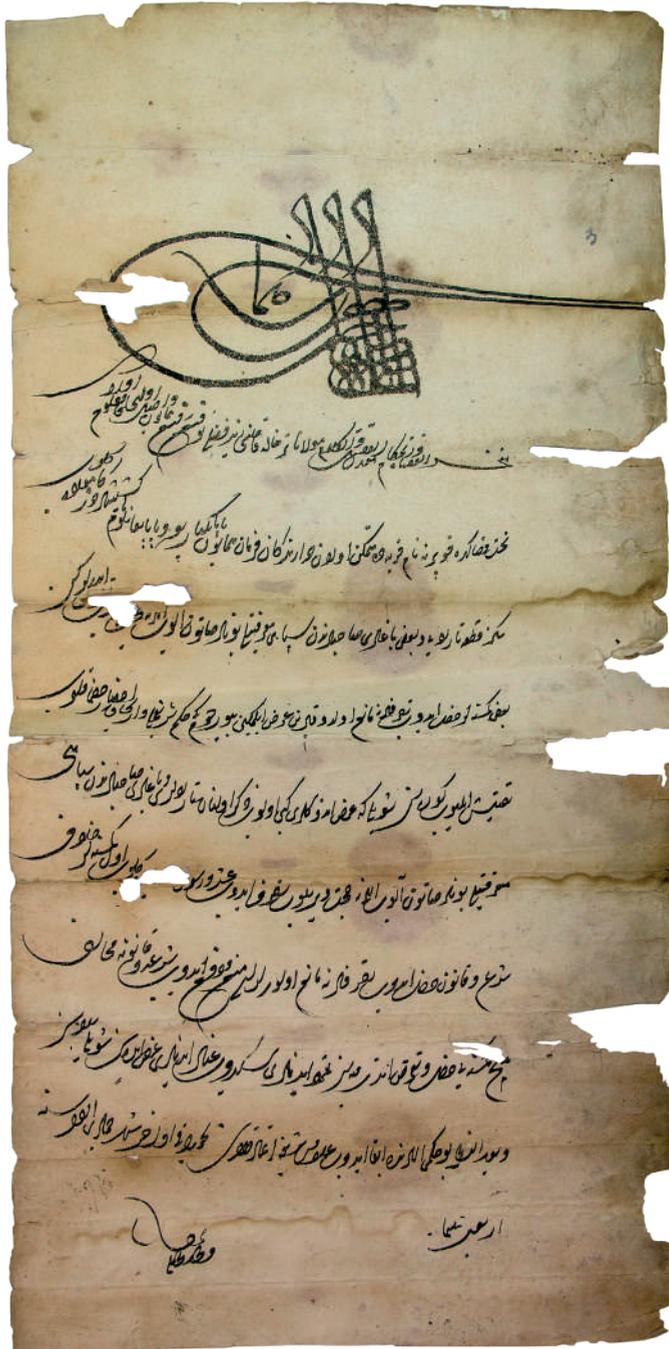
18 Ἀγορίτσας, *ἐνθ. ἀνωτ.*, 89.159-160, 167-168.

19 Σύμφωνα μὲ κωδικογραφικὸ σημεῖωμα, ἡ ἀνοδὸς τους στὸν ἀύχηρὸ βράχο τοῦ Βαρλαάμ ἔγινε τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1517. Βλ. Βέης, *Τὰ Χειρόγραφα τῆς Μονῆς Βαρλαάμ*, 138, καὶ Σοφιανός, «Ὁ μετεωρικὸς κώδικας Βαρλαάμ 127», 25.

20 Ἀγορίτσας, *ἐνθ. ἀνωτ.*, 88.147-149.

21 Λαΐου, *Ὁθωμανικὰ ἔγγραφα*, 81 (ἀρ. 4), 85-87 (ἀρ. 10-12).

22 Ἀγορίτσας, *ἐνθ. ἀνωτ.*, 163.6-10: *† Ὁ ὀσιώτατος [...] κύρις Νεκτᾶριος [...] ἀναδραμῶν πρὸς τὴν ἡμῶν μετριότητα, ἐπεδείξατο αὐτῇ τὴν γενομένην παρ' αὐτοῦ τε καὶ τοῦ μακαριστοῦ ἀυταδέλφου τούτου, κυροῦ Θεοφάνους ἱερομονάχου, διαθηκῶν γραφήν.*

Εἰκ. 3. Ὀθωμανικὸ ἔγγραφο (φειρμάνι) τοῦ σουλτάνου Σουλεϊμάν Α' Μεγαλοπρεποῦς (ἔτ. 1533/4), ἐπιβεβαιωτικὸ τῶν κτηματικῶν δικαίων τῆς Μονῆς Βαρλαάμ.

III. ΣΥΓΓΕΝΙΚΑ ΔΙΚΤΥΑ: ΠΡΟΣΩΠΑ ΚΑΙ ΡΟΛΟΙ

Ἡ ἀπόπειρα διερεύνησης τῶν συγγενικῶν δικτύων γύρω ἀπὸ τὸ πρόσωπο τῶν ὀσίων Ἀψαράδων θὰ πρέπει ἀφενὸς νὰ ἐπιχειρήσει κάποια διάκριση μεταξὺ τοῦ στενοῦ καὶ εὐρύτερου οἰκογενειακοῦ τους περιβάλλοντος καὶ ἀφετέρου νὰ ἐπισημάνει τὸν ρόλο μελῶν τοῦ συγγενικοῦ τους κύκλου στὴ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο τους.

Ἡ πατρίδα τῶν ὀσίων, ἡ μοναχόπολη τῶν Ἰωαννίνων, παρουσίαζε ἤδη ἀπὸ τὸν 14ο αἰῶνα ἀξιόλογη οἰκονομική, καλλιτεχνική καὶ πνευματικὴ ἀνθησι. Τὰ προνόμια ποὺ ἐξασφάλισε ἡ πόλη καὶ ἡ τοπικὴ Ἐκκλησία μετὰ τὴν παράδοση στοὺς Ὀθωμανοὺς τὸ 1430 καὶ τὴν ἔκδοση τοῦ *ὀρισμοῦ* τοῦ Σινὰν Πασᾶ ἐπέτρεψαν τὴ συνέχιση τῆς ὑστεροβυζαντινῆς πνευματικῆς παράδοσης²³. Ἐπιπλέον, οἱ κάτοικοι τοῦ κάστρου τῶν Ἰωαννίνων, ἄρχοντες καὶ Ἐκκλησία, διατήρησαν τὴν ἀκίνητη περιουσία καὶ τὰ προνόμια ποὺ κατεῖχαν παραδοσιακὰ ἀπὸ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους²⁴.

Τὰ παραπάνω συγκροτοῦν τὸ πλαίσιο δράσης τῆς ἀρχοντικῆς οἰκογενείας τῶν Ἀψαράδων ἀπὸ τὴν ὁποία κατάγονταν οἱ ὄσιοι Νεκτᾶριος καὶ Θεοφάνης. Παρὰ τὶς διστάμενες ἀπόψεις γιὰ τὴν καταγωγή τους, οἱ Ἀψαράδες εἶχαν ἐδραιωθεῖ ὡς ἕνας ἀπὸ τοὺς ἐπιφανεῖς οἴκους τῶν Ἰωαννίνων, ἤδη στὰ μέσα τοῦ 14ου αἰ., κατέχοντας δημόσια ἀξιώματα στὴν αὐτὴ τῶν Σέρβων ἡγεμόνων καὶ γαῖες στὴν Ὀσδία τῆς Θεσπρωτίας²⁵.

Τὰ ἴχνη τῆς οἰκογενείας χάνονται γιὰ κάποιο διάστημα, ἀλλὰ ἐμφανίζονται ἐκ νέου, ὅταν σαράντα περίπου ἔτη μετὰ τὴν παράδοση τῶν Ἰωαννίνων στοὺς Ὀθωμανοὺς γεννήθηκαν οἱ αὐτάδελφοι Θεοφάνης καὶ Νεκτᾶριος (γνωστοὶ μόνο μὲ τὰ μοναστικά τους ὀνόματα)²⁶. Ἄγνωστα μᾶς εἶναι καὶ τὰ κοσμικὰ ὀνόματα τῶν γονέων καὶ τῶν τριῶν ἀδελφῶν τους, καθὼς ὅλοι τους ἐνδύθηκαν τὸ μοναχικὸ τριβῶνιο²⁷. Ἡ ἀκριβὴς θέσις τῆς οἰκογενείας τους στὴν κοινωνία τῶν τουρκοκρα-

23 Γιὰ τὴν πνευματικὴ ζωὴ στὰ Ἰωάννινα κατὰ τὴν ὑστερὴ βυζαντινὴ καὶ πρώιμη ὀθωμανικὴ περίοδο βλ. Λάμπρος, «Περὶ τῆς παιδείας ἐν Ἰωαννίνοις», 273-283. Κωνσταντινίδης, *Οἱ ἀρχές τῆς οἰκονομικῆς καὶ πνευματικῆς ἀνάπτυξης τῶν Ἰωαννίνων*, 10-23, καὶ Πλουμίδης, «Ἡ παιδεία στὴν Ἠπειρο», 133-139. Γιὰ τὸν *ὀρισμὸ* τοῦ Σινὰν πασᾶ βλ. Rigo, «Lo horismòs di Sinàn pascià», 57-78.

24 Rigo, *ἔνθ. ἀνωτ.*, 62.20-26.

25 Γιὰ τὴν καταγωγή τῆς οἰκογενείας βλ. Ἀγορίτσας, «Ἀντώνιος Ἀψαράς», 269-272. Πρβλ. Κορδώσης, *Βυζαντινὰ Πάννενα*, 178-180 καὶ σποράδην.

26 Ἀγορίτσας, *Ἀψαράδες*, 39.

27 Τὰ μοναστικά ὀνόματα τῶν γονέων τους, σύμφωνα μὲ τὸν κώδικα *Βαρλαάμ* 127 (f. 704r-v), ἦταν Καταφυγὴ († 7 Νοεμ. 1506) καὶ Ἰῶβ († 1523/24), ἐνῶ οἱ ἀδελφές τους ὀνομάζονταν Ἀθανασία († 11 Νοεμ. 1512), Εὐγενία († 1513/14) καὶ ἐνδεχομένως Μαγδαληνὴ. Γιὰ τὴν ταύτισή τους ἡ Ἀγιοστεφανίτισσα μοναχὴ Θεοτέκνη στηρίχθηκε στὸν βαρλααμικὸ κώδικα προθέσεως 215 (ἔτ. 1613/14), σ. 106. Βλ. Θεοτέκνη, *Στὸν βράχο τῆς ἰσαγγελῆς πολιτείας*, 188-189. Γιὰ τὸν κώδικα καὶ τὰ σημειώματά του βλ. Σοφιανός, «Ὁ μετεωρικὸς κώδικας Βαρλαάμ 127», 15-26, ἰδίως 24-25.

τούμενων Ἰωαννίνων δὲν μᾶς εἶναι γνωστή· διέθεταν πάντως ἀξιόλογη περιουσία, ἃν κρίνουμε ἀπὸ τὰ οἰκοδομικὰ καὶ ἄλλα ἔργα ποῦ ἀνέλαβαν, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὰ γραφόμενά τους. Οἱ δύο ἀδελφοὶ ἔτυχαν, λόγῳ καταγωγῆς, ἱκανῆς μόρφωσης –σύμφωνα πάντοτε μὲ τις δυνατότητες τῆς ἐποχῆς– ἐὰν κρίνουμε ἀπὸ τὰ καλύτερα σωζόμενα ἀντίγραφα τῶν κειμένων τους, στὸν ἀθωνικὸ κώδικα *Παντελεήμονος* 172, τὰ ὁποῖα χαρακτηρίζονται γιὰ τὴν καλὴ χρήση τῆς λόγιας ἐκκλησιαστικῆς γλώσσας τῆς περιόδου²⁸.

Τὰ αὐτοβιογραφικὰ κείμενα τῶν ὁσίων Νεκταρίου καὶ Θεοφάνους παρέχουν ἐλάχιστες μόνον καὶ ἀόριστες πληροφορίες γιὰ τὸ οἰκογενειακό τους περιβάλλον. Ἡ εἰκόνα γι' αὐτὸ βελτιώνεται μόλις κατὰ τὸ β' μισὸ τοῦ 16ου αἰ., ὅταν μέλη τοῦ εὐρύτερου συγγενικοῦ τους κύκλου ἀπαντοῦν εἴτε ὡς ἀνώτεροι κληρικοί, ὅπως ὁ ἐπίσκοπος Βελλᾶς Ἀντώνιος ποῦ χορήγησε τὴν ἰσθόρση τῆς λιτῆς τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς Βαρλαάμ τὸ 1565²⁹, εἴτε ὡς κάτοχοι γῆς ἢ ἔμποροι, ἡ δρᾶση τῶν ὁποίων ἐκτείνεται ἀπὸ τὰ Ἰωάννινα καὶ τὴν Ὀσδῖνα τῆς Θεσπρωτίας ὡς τὴ Βενετία καὶ τὶς παραδουνάβιες ἡγεμονίες³⁰. Οἱ οἰκογένεια τῶν Ἀψαράδων συνδεόταν ἐπίσης μὲσω ἐπιγαμιῶν καὶ μὲ ἄλλες ἐπιφανεῖς οἰκογένειες τῶν Ἰωαννίνων, ὅπως οἱ Τζιγαράδες. Ἐξέχον μέλος τῆς τελευταίας, *μέγας βεσιάρης* καὶ γαμβρὸς τοῦ ἡγεμόνα τῆς Μολδαβίας Πέτρου τοῦ Χωλοῦ (1575-1591), ἐκ μητρὸς Ἀψαράς καὶ συγγενῆς τοῦ Σταύρου Ἀψαρά, ἦταν ὁ Ζώτος Τζιγαράς, ὁ ὁποῖος μὲ διαθήκη του (Βενετία 1599) δώρισε στὴ Μονὴ Φιλανθρωπινῶν ἕναν κῆπο στὴν Ὀσδῖνα ποῦ ἀνῆκε στὴ μπετέρα του³¹. Τέλος, στὴν *πρόθεση* 215 τῆς Μονῆς Βαρλαάμ (ἔτ. 1613/4) καταγράφονται (σ. 3) *τὰ ὀνόματα τῶν γονέων τῶν κτητόρων* ἢ –ὅπως σημειώνεται στὴ σ. 106– *τῶν πατέρων τὸ γένος*, συνολικὰ δεκατέσσερα ἄτομα, δέκα γυναῖκες (ὅλες τους μοναχὲς) καὶ τέσσερις ἄνδρες, χωρὶς ὅμως ἐπιπλέον στοιχεῖα γιὰ τὸ εἶδος τῶν συγγενικῶν τους δεσμῶν μὲ τοὺς κτίτορες Νεκτᾶριο καὶ Θεοφάνη³².

28 Ἀγορίτσας, *Ἀψαράδες*, 62.

29 Γιὰ τὸν Βελλᾶς Ἀντώνιο Ἀψαρά καὶ γιὰ ἄλλα μέλη τῆς οἰκογενείας τους κατὰ τὸν ὕστερο 16ο –πρῶμο 17ο αἰ. βλ. Ἀγορίτσας, «Ἀντώνιος Ἀψαράς», 273-274, 279-282.

30 Ἀρκετοὶ μὲ τὸ ὄνομα Ἀψαράς δωρίζουν ἢ πωλοῦν κτήματά τους στὴν Ὀσδῖνα σὲ μονῆς τῶν Μετεώρων ἢ τῆς Δουσίκου, ὅπως κάποιοι Λάμπρος Ἀψαράς, ὁ ὁποῖος ἀνταλλάσσει κτήματα μὲ τὴ Μονὴ τοῦ Μετεώρου (30 Αὐγ. 1558) καὶ ἀργότερα ἀφιερώνει μὲ *ὁμολογία* του ἕναν κῆπο στὴ Μονὴ Δουσίκου (28 Νοεμ. 1576). Ἡ σχέση, ὡστόσο, τῶν ἀνωτέρω μὲ τὴν οἰκογένεια τῶν Νεκταρίου καὶ Θεοφάνους δὲν μπορεῖ νὰ ἐντοπιστεῖ ἀκριβῶς. Βλ. σχετικὰ Ἀγορίτσας, «Μετόχια τῶν θεσσαλικῶν μονῶν».

31 Γιὰ τὸ πρόσωπό του βλ. Φάλαγκας, «Μορφὲς Ἠπειρωτῶν», 390-395, καὶ Cotovanu, "Gestionari erigoti", 152 καὶ σημ. 23, ὅπου καὶ ἄλλη βιβλιογραφία.

32 Βέης, *Χειρόγραφα Μονῆς Βαρλαάμ*, 343-344. Εἰδικότερα, σημειώνονται τὰ ὀνόματα τῶν μοναχῶν *Καταφυγῆς, Μαγδαλινῆς, Καταφυγῆς, Εὐγενίας, Ἀθανασίας, Παρθενίας, Θεοπίστης, Μερόπης, Ἀνυσίας* καὶ *Ἀθανασίας*, καὶ ἔπονται αὐτὰ τῶν *Νικολάου, Μανουήλ, Μόσχου* καὶ *Στεφάνου*, ἐνῷ περιέργως δὲν μνημονεῦεται ὁ Ἰώβ, κατὰ σάρκα πατέρας τῶν Νεκταρίου καὶ Θεοφάνους. Ἐν προκειμένῳ φαίνεται πῶς ἔχομε μία περίπτωση συλλογικῆς *μνημόνευσης* μελῶν τῆς εὐρύτερης οἰκογενείας, εὐεργετῶν ἐνδεχομένως τῆς μονῆς Βαρλαάμ.

Ὡς μοναχοὶ ποὺ ἀποτάχθηκαν τὸν κόσμον, εἶναι ἐπόμενο πὼς οἱ Ἀψαράδες δὲν θὰ ἐπέμεναν στὰ γραπτά τους σὲ θέματα ποὺ ἀφοροῦσαν στὴν οἰκογένειά τους. Ἐντυπωσιάζει, ὡστόσο, ἡ διαρκὴς μέριμνα τῶν δύο ἀυταδέλφων νὰ ἀποσοβήσουν ἐνδεχόμενη παρέμβαση ἢ ἔλεγχο τῶν συγγενῶν τους στὰ μοναστικά τους ἰδρύματα. Γι' αὐτὸ καὶ ἐπισημαίνουν διαρκῶς ὅτι: *ἡμεῖς γάρ ἐσμεν οἱ αὐτῶν κτίτορες*, προκειμένου νὰ ἀποφευχθεῖ ἐνδεχόμενη ἄσκηση κτιτορικῶν δικαίων ἀπὸ τοὺς «ἡμετέρους συγγενεῖς». Ἡ ἐπιμονή τους αὐτὴ δὲν πρέπει νὰ μᾶς ξενίζει, καθὼς ὑποδηλώνει βásiμους κινδύνους, τοὺς ὁποίους οἱ ὄσιοι Νεκτάριος καὶ Θεοφάνης ἐπιθυμοῦσαν νὰ ἀποτρέψουν· οἱ τελευταῖοι, ἐξάλλου, εἶχαν ἀποκτήσει πικρὴ πείρα κατὰ τὴν παραμονή τους στὸ νησί τῶν Ἰωαννίνων, γι' αὐτὸ καὶ ἐπιθυμοῦσαν νὰ ἀποκλείσουν κάθε ἐνδεχόμενο παρέμβασης συγγενῶν τους στὴν ἐσωτερικὴ ὀργάνωση καὶ στὰ οἰκονομικὰ τῆς Μονῆς Βαρλαάμ καὶ τοῦ ἡσυχαστηρίου τοῦ Ἁγίου Νικολάου στὸ Λεπενό, ἀκόμη καὶ στὴν περίπτωση ποὺ ἐγκαταβίωσαν σὲ αὐτὰ ὡς μοναχοί, φοβούμενοι τὰ προβλήματα ποὺ θὰ προκαλοῦνταν στὶς ἀδελφότητες ἀπὸ τὴν προβολὴ κτιτορικῶν ἢ ἄλλων δικαιωμάτων³³.

IV. ΕΥΕΡΓΕΤΕΣ ΚΑΙ ΔΩΡΗΤΕΣ ΩΣ ΜΕΛΗ ΤΟΥ ΔΙΚΤΥΟΥ

Ὁ εὐρύτερος κύκλος τῶν ἀτόμων –πλὴν τῆς οἰκογενείας τους– μὲ τὰ ὁποῖα οἱ ὄσιοι Ἀψαράδες διατηροῦσαν πνευματικούς, φιλικούς ἢ ἄλλους δεσμούς, θὰ πρέπει νὰ ἀναζηθεῖ μὲ κάποια ἀσφάλεια στὴν ἰδιαίτερη πατρίδα τους τὰ Ἰωάννινα καὶ γενικὰ στὴν Ἠπειρο καὶ τὴ Θεσσαλία, ἐνῶ τὸ δίκτυο τῶν ἐπαφῶν τους φαίνεται πὼς ἐκτεινόταν γεωγραφικὰ σὲ μία πολὺ εὐρύτερη περιοχὴ, ὡς καὶ τὶς παραδουνάβιες ἡγεμονίες.

Πρῶτη πηγὴ πληροφόρησης ἀποτελοῦν τὰ χρονολογικὰ τύπου σημειώματα στὸν κώδικα *Βαρλαάμ* 127 (f. 704v), τὰ ὁποῖα ἀποκαλύπτουν ὅτι οἱ Νεκτάριος καὶ Θεοφάνης διατήρησαν, ἀκόμη καὶ μετὰ τὴν ἐγκατάστασή τους στὰ Μετέωρα, ἐπαφὲς μὲ ἄτομα τῆς γενέτειράς τους (Εἰκ. 5). Ἔτσι, πλὴν τῶν πλησιεστέρων συγγενῶν τους, στὸν κώδικα σημειώνεται ἡ κοίμηση τοῦ μητροπολίτη Ἰωαννίνων Σωφρονίου (1525/6), τοῦ γέροντά τους, μοναχοῦ Μακαρίου (1524/5)³⁴, τοῦ

33 Οἱ σχέσεις τῶν Νεκταρίου καὶ Θεοφάνους μὲ τὸ εὐρύτερο συγγενικὸ τους περιβάλλον ἀποτελοῦν μείζον θέμα ποὺ ἀπαντᾷ συχνὰ στὰ κείμενά τους, ὅπως στὴν *αὐτοβιογραφία* (Αγορίτσας, *Ἀψαράδες*, 92.254-255 καὶ σχόλια), στὸ *διαθηκῶν* γράμμα γιὰ τὸ Λεπενό (Αγορίτσας, *ἐνθ. ἀνωτ.*, 130.89-102 καὶ σχόλια) καὶ στὸ πατριαρχικὸ σιγίλλιο τοῦ Ἱερεμίου Α' (Αγορίτσας, *ἐνθ. ἀνωτ.*, 163.15-18)· βλ. σχετικὰ Τατάγια, «Διαθηκῆς», 314-315. Γιὰ τὶς σχέσεις τῶν μοναχῶν καὶ τῶν οἰκογενειῶν τους κατὰ τὴ Βυζαντινὴ περίοδο βλ. Thomas – Constantinides-Hero, *Byzantine Monastic Foundation Documents*, 26 (σημ. 20), 29, καὶ Adashinskaya, *Ktetor*, σποράδην.

34 Ὁ ἐν λόγῳ Μακάριος μόνον πιθανὸν στὸ νησί τῶν Ἰωαννίνων καί, ἐνδεχομένως, ταυτίζεται μὲ τὸν μοναχὸ Μακάριο, κατὰ κόσμον Τζεχούλη ἢ Τζαχούλη, ποὺ ἐκοιμήθη τὸ ἔτος: *ζλγ' ἐν μηνί*

Γεωργίου Τάττεζα (1515/6), ἀλλὰ καὶ τοῦ *βοηβόνια* Μαζαράκη (1528/9) καὶ τοῦ υἱοῦ του, ἱεροδιακόνου Νίφωνος (1530/1)³⁵. Γιὰ τοὺς περισσοτέρους τὰ παραπάνω σημειώματα ἀποτελοῦν τὴ μόνη διαθέσιμη μέχρι στιγμῆς προσωπογραφικὴ μαρτυρία· φαίνεται ὅμως ὅτι ἐπρόκειτο γιὰ ἄτομα ποὺ συνδέονταν στενὰ μὲ τοὺς Ἀψαράδες.

Στὴν περίπτωση τοῦ ἱεροδιακόνου Νίφωνος ἀγνοοῦμε τὸ εἶδος τῆς σχέσης του μαζί τους· ἐὰν δηλαδὴ βρισκόταν στὴν ἀκολουθία τῶν ὁσίων (τὸ ὄνομα Νίφων παραπέμπει ἐξάλλου στὸν ὁμώνυμο πατριάρχη) ἢ ἐὰν ὁ ἴδιος, ὅπως καὶ ὁ πατέρας του, διατηροῦσαν ἀπλὰ φιλικούς καὶ πνευματικούς δεσμούς μαζί τους καὶ εἶχαν εὐεργετήσει, ἐνδεχομένως, τὴ μονή. Ἐξίσου φειδωλοὶ εἶναι οἱ Νεκτάριος καὶ Θεοφάνης μὲ τὴν περίπτωση τῶν μοναχῶν Θεοκλήτου († 1532/3) καὶ τῶν ἐξ *ἀρχῆς συνόντων ἡμῶν* Βενεδίκτου († 25 Μαρτ. 1543) καὶ Παχωμίου, οἱ ὁποῖοι φαίνεται ὅτι ἦσαν κοντινὰ καὶ ἀγαπητὰ πρόσωπα στοὺς κτίτορες, ἐφόσον τοὺς μνημονεύουν τόσο στὰ κείμενά τους ὅσο καὶ στὸν κώδικα *Βαρλαάμ* 127³⁶.

Εἰδικότερα, ὅσον ἀφορᾷ στὶς σχέσεις τῶν ὁσίων μὲ τοὺς λαϊκούς, τὰ διαθέσιμα στοιχεῖα δὲν μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ σχηματίσουμε μία σαφὴ εἰκόνα. Στὰ κείμενά τους οἱ κτίτορες συνιστοῦν ἀποχὴ ἀπὸ κάθε τι κοσμικὸ, εἴτε πρόκειται γιὰ συνήθειες εἴτε γιὰ θέματα ἐπαφῶν καὶ σχέσεων, προκειμένου νὰ διαφυλάξουν τὸ καθεστῶς διοίκησης καὶ ὀργάνωσης τῆς μονῆς, καὶ τὸν πνευματικὸ ἀγῶνα τῶν πατέρων. Ἐντούτοις, σύμφωνα μὲ ὅσα ἀναφέρει τὸ πνευματικὸ τους τέκνο Δημήτριος Τάλας, οἱ ὅσοι Νεκτάριος καὶ Θεοφάνης διατήρησαν ἐπικοινωνία, ἔστω καὶ γιὰ ποιμαντικούς λόγους, μὲ λαϊκούς, συγγενεῖς καὶ ξένους, διὰ ζώσης ἢ μὲ τὴν ἀποστολὴ μνηυμάτων καὶ ἐπιστολῶν³⁷. Οἱ δύο Ἠπειρώτες ποὺ ἀναφέρθηκαν παραπάνω, ὁ *βοηβόνιας* Μαζαράκης καὶ ὁ Γεώργιος Τάττεζας, ἀποτελοῦν τὶς μόνες γνωστές, ἐπώνυμες περιπτώσεις κοσμικῶν μὲ τοὺς ὁποίους εἶχαν ἐπαφὴς οἱ ὅσοι. Φαίνεται ὅμως ὅτι ὑπῆρχαν καὶ ἄλλοι, τῶν ὁποίων τὰ ὀνόματα ἀγνοοῦμε.

Σημαντικὴ ὅσο καὶ ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ καταγραφὴ ὀνομάτων ἡγεμόνων κυρίως τῆς Βλαχίας τοῦ 16ου αἰῶνα ἀπὸ τὸν Βαρλααμίτη ἱερομόναχο Ἀρσένιο, μαθητὴ τοῦ γνωστοῦ καλλιγράφου καὶ κωδικογράφου Λουκά Οὐγγροβλαχίας, στὸν κώδικα *Βαρλαάμ* 215 (*πρόθεση*, ἔτ. 1613/4, σ. 105)³⁸ (Εἰκ. 6). Τὸ ἐνδιαφέρον μας

Ιουλίω ἡ ἡμέρα σαββάτω (= 1525), σύμφωνα μὲ σημεῖωμα στὸν κώδικα *Ἀρχιμανδριεῖοῦ Ἰωαννίνων* 17 (f. 145v). Σημειωτέον ὅτι ὁ κώδικας προέρχεται ἀπὸ τὴ Μονὴ Ἁγίου Νικολάου Στρατηγοπούλου (Ντιλίου). Βλ. Λάμπρος, «Τὸ ἐν Ἰωαννίνους Ἀρχιμανδρεῖον», 413-414, καὶ Ἀθηναγόρας, «Νέος Κουβαράς», 4.

35 Σοφιανός, «Ὁ μετεωρικὸς κώδικας Βαρλαάμ 127», 15-26, καὶ ἰδίως σ. 25.

36 Ἀγορίτσας, *Ἀψαράδες*, 89.159-160, καὶ Σοφιανός, «Ὁ μετεωρικὸς κώδικας Βαρλαάμ 127», 25.

37 Ἀγορίτσας, *ἐνθ. ἀνωτ.*, 153.240-246.

38 Γιὰ τὸν κωδικογράφο Ἀρσένιο καὶ τὴ μαθητεία του στὸν Λουκά Οὐγγροβλαχίας βλ. Σοφιανός, «Τὸ καλλιγραφικὸ ἔργαστήρι», 33-34. Γιὰ τὴ χρῆση καὶ τὸν ρόλο τῶν βιβλίων *προθέσεως* βλ. τὴ μελέτη τῆς Adashinskaya, *Ktetor*, 538-551.

ἐπικεντρώνεται κυρίως στίς περιπτώσεις τῶν *Νεάγγου βοεβόντα*, *Ράνδουλα βοεβόδ(α)* καὶ *Μήρτζιου*, οἱ ὅποιοι ἦταν σύγχρονοι τῶν κτιτόρων καὶ πιθανῶς εἶχαν εὐεργετήσει ποικιλοτρόπως τοὺς ἴδιους καὶ τὰ καθιδρύματά τους³⁹.

Ἰδιαίτερη ἐντύπωση προκαλεῖ ἡ μνεῖα τῶν *Μήρτζιου* (Mircea III, Ὀκτ. 1509 – Ἰαν. 1510) καὶ *Νεάγγου* (Neagoe Basarab, 1512-1521), καθὼς εἶναι γνωστὸ πὼς ὁ τελευταῖος εἶχε ἐνισχύσει οἰκονομικὰ τὴ Μονὴ τοῦ Μετεώρου ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ τῆς ἀγιοκατάταξης τοῦ πατριάρχου Νήφωνος Β΄ (15 Αὐγ. 1517)⁴⁰. Δὲν μπορεῖ, ὡστόσο, νὰ ἀποκλειστῇ τὸ ἐνδεχόμενον ἀνάλογης χειρονομίας πρὸς τὴ μονὴ τῶν Ἀψαράδων, ὅταν μάλιστα οἱ τελευταῖοι ἀνῆκαν στὴ χορεία τῶν μαθητῶν τοῦ ἀγίου Νήφωνος· ἐξάλλου, σύμφωνα μὲ τὸν *Βίο* τοῦ ἀγίου, ὁ Neagoe ἐκράτησεν ὁ ἀείμνηστος μόνον τὴν κάραν τοῦ ἀγίου καὶ τὴν χεῖρα αὐτοῦ, ἐνῶ ἡ ἄλλη χεὶρ περιῆλθε στοὺς αὐτάδελφους Ἀψαράδες⁴¹ (Εἰκ. 7). Οἱ τελευταῖοι μάλιστα εἶναι πιθανὸ νὰ ἐκπροσωπήθηκαν στοὺς σχετικούς ἐορτασμοὺς ποὺ ἔλαβαν χώρα στὴν Curtea de Argeș μαζὶ μὲ τοὺς λοιποὺς συμμετέχοντες, ὅπως ὁ οἰκουμενικὸς πατριάρχης Θεόφιλος Α΄, ἀρχιερεῖς, ἡγούμενοι καὶ μοναχοί⁴². Πάντως, τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1517 οἱ Ἀψαράδες καὶ ἡ ὀλιγάριθμη συνοδεία τοὺς ἀνῆλθαν στὸν λίθο τοῦ Βαρλαάμ καὶ ἄρχισαν τὶς ἐργασίες γιὰ τὴν ἐκ βάθρων ἀνακαίνιση τοῦ ναοῦ τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν.

Στὴν τρίτη περίπτωση, αὐτὴ τοῦ *Ράνδουλα* (Radu VII Paisie, 1535-1545), γνωρίζουμε πὼς στὰ 1540 ὁ ἐν λόγῳ ἡγεμόνας ἐνίσχυσε μὲ 3.000 ἄσπρα τὸ μονὸδριο τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στὰ Μετέωρα, κατόπιν αἰτήματος τῶν μοναχῶν⁴³. Τὸ παράδειγμα τῶν μοναστῶν τοῦ Ἁγίου Γεωργίου δὲν ἀποκλείεται νὰ βρῆκε μιμητὲς καὶ σὲ ἄλλες μονὲς τῆς μοναστικῆς πολιτείας τῶν Μετεώρων.

Οἱ παραπάνω ἀναφερόμενες περιπτώσεις δωρεῶν στὰ καθιδρύματα τῶν Νεκταρίου καὶ Θεοφάνους μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν ἀρκετὰ πιθανές, μολονότι ἀμάρτυρες ἀπὸ ἄλλου καὶ ἀσαφεῖς ὡς πρὸς τὸ μέγεθος καὶ τὸν τρόπο ὑλοποίησής τους.

39 Πρόκειται γιὰ τοὺς Mircea III (Ὀκτ. 1509 – Ἰαν. 1510), Neagoe Basarab (1512-1521), Ἀλέξανδρο Β΄ Mircea (1568-1574, 1574-1577) καὶ τὸν ἀδελφὸ του Πέτρο τὸν Χωλὸ (Ἰουν. 1574 – Νοέμ. 1577), υἱοὺς τοῦ Mircea III.

40 Βλ. Sîmedrea, *Viața și traiul Sfântului Nifon*, 25.23-24. Grecu, *Viața Sfântului Nifon*, 156.5-6. Στὴν ἐπιστολὴ τοῦ ἡγουμένου τοῦ Μετεώρου, Διονυσίου, πρὸς τὸν ἡγεμόνα τῆς Βλαχίας Μίηnea Β΄ τὸν Τουρκεμένο (c. 1583 ἢ 1585) ἐπισημαίνονται οἱ εὐεργεσίες: τοῦ μακαρίτου κυρ Ἰωάννου τοῦ *Νεάγγου*, καὶ τῶν προγενεστέρων αὐτοῦ εὐσεβῶν βασιλέων, ἐξ αὐτῶν ἤρξατο αὐξάνειν τὸ ἡμέτερον μοναστήριον, ἐκ τῆς αὐτῶν ἐλεημοσύνης καὶ κατ' ἔτους αὐτοθελήτου εὐλογίας. Βλ. Βέης, «Συμβολή», 295.10-14. Πρβλ. Hurmuzaki, *Documente privitoare*, 3-4 (ἀρ. 3), καὶ Cotovanu, *Présences thessaliennes*, (ὑπὸ ἔκδοσιν).

41 Grecu, *Viața Sfântului Nifon*, 160.5-7, καὶ Ἀγορίτσας, *Ἀψαράδες*, 96.

42 Sîmedrea, *Viața și traiul Sfântului Nifon*, 28-29, καὶ Grecu, *Viața Sfântului Nifon*, 164-165.

43 Năsturel, "Donation roumaine", 36-38, καὶ ὁ ἴδιος, *Études d'histoire byzantine et post-byzantine*, 635-637· πρβλ. Θεοτόκη, *Ἱερὰ Ἀσκητήρια*, 127-135, ὅπου καὶ ταύτιση τοῦ μονοδρίου μὲ τὸν Ἅγιο Γεώργιο Μανδηλᾶ ἢ σπήλαιο τοῦ Γρηγορίου Στυλῆτη.

Εικ. 6. Κώδ. *Βαρλαάμ* 215 (Πρόθεση, σ. 105, έτ. 1613/4), κωδικογράφος Άρσένιος Βαρλααμίτης.

Εικ. 7. Η τιμία δεξιά χείρα του άγιου πατριάρχη Νήφωνος, Ι. Μονή Βαρλαάμ (ή λειψανοθήκη σήμερα λανθάνει).

άλλωστε τὸ έκτενές οἰκοδομικὸ πρόγραμμα τῶν Ἀψαράδων, ἡ διακόσμηση καὶ ὁ πλοуτισμὸς τῆς Μονῆς Βαρλαάμ με ἔργα ἐκκλησιαστικῆς τέχνης καὶ χειρόγραφα, ἀλλὰ καὶ ἡ ἐνίσχυσή της με ἀξιόλογη ἀκίνητη περιουσία, προκαλοῦν εὐλογο προβληματισμὸ γιὰ τὸ πραγματικὸ μέγεθος τῶν οἰκονομικῶν τους δυνατοτήτων⁴⁴. Τὰ ἀνωτέρω συνηγοροῦν, ἐπομένως, στὴν πιθανότητα νὰ ἔτυχαν οἰκονομικῆς ἐνίσχυσης ἀπὸ τοὺς ἡγεμόνες τῆς Βλαχίας γιὰ ἄγνωστους πρὸς τὸ παρόν λόγους, οἱ ὁποῖοι, ὡστόσο, χρῆζον περαιτέρω διερεύνησης. Ἄς μὴν ξεχνοῦμε ὅτι ὁ μητροπολίτης Λαρίσης Βησσαρίων Β΄ φέρεται νὰ πραγματοποιοῖσε στὰ 1528 ταξίδι στὴ Βλαχία –ἔπου μάλιστα εὔρεν συμπατριώτας καὶ ἀγραφιώτας– στὴ διάρκεια τοῦ

⁴⁴ Ἀκούμαστε νὰ ἐπισημάνουμε ὅτι στὰ 1535/6 ὀλοκληρώθηκε ὁ πύργος τῆς Βαρλαάμ καὶ λίγα ἔτη ἀργότερα ἄρχισε ἡ ἀνέγερση τοῦ καθολικοῦ τῶν Ἁγίων Πάντων (1542). Τὸ ἴδιο διάστημα (1542/43) ὁ Βαρλααμίτης ἱερομόναχος Μάρκος καὶ πιθανὸν ὁ ὄσιος Νεκτάριος ταξίδευσαν γιὰ ὑποθέσεις τῆς μονῆς στὴν Ἀδριανούπολη καὶ στὴν Κωνσταντινούπολη (βλ. ἀνωτ. σ. 163). Τὰ παραπάνω λαμβάνουν συνολικὰ χώρα κατὰ τὸ διάστημα τῆς ἡγεμονίας τοῦ Radu VII Paisie. Ὡστόσο, πλὴν τῆς μνείας τοῦ τελευταίου στὴν πρόθεση *Βαρλαάμ* 215, δὲν ὑπάρχει ἄλλη διαθέσιμη μαρτυρία πού νὰ συνδέει τὸ πρόσωπό του με τοὺς Ἀψαράδες καὶ τυχὸν εὐεργεσίες πρὸς τὴ Μονὴ Βαρλαάμ. Μάλιστα, στὸ *διαθηκῶν γράμμα* τους οἱ ὄσιοι Νεκτάριος καὶ Θεοφάνης σημειώνουν τοὺς κόπους τε καὶ ἰδρωτὰς καὶ ἐξόδους πού κατέβαλλαν γιὰ τὴν ἀνοικοδόμηση τοῦ καθολικοῦ.

ὁποίου ἔτυχε τῆς εὐνοίας καὶ τῆς οἰκονομικῆς ἐνίσχυσης τοπικῶν ἀρχόντων⁴⁵. Δὲν εἶναι, ἴσως, τυχαῖο πὼς τὴν ἴδια περίοδο, τὴ δεκαετία τοῦ 1530, ἡ ἀδελφότητα τῆς Μονῆς Βαρλαάμ ἀνέπτυξε ὑπὸ τὴν καθοδήγησιν τοῦ ὁσίου Νεκταρίου ἀξιοπρόσεκτη οἰκονομικὴ δράσιν, αὐξάνοντας τὴν ἀκίνητη περιουσία της (γαῖες, κήπους, ἀμπέλια, μύλους καὶ νεροτριβές) στὴν περιοχὴ τῆς βορειοδυτικῆς Θεσσαλίας⁴⁶.

Ὁ συνδυασμὸς ἀφενὸς τῆς πρακτικῆς τῆς *ζητείας* καὶ ἀφετέρου τῆς παρουσίας στὶς περιοχὲς τῶν Ἡγεμονιῶν τῆς Βλαχίας καὶ Μολδαβίας ἀτόμων ποὺ ἀνακαλοῦσαν κατὰ περίπτωσιν δεσμοὺς συγγενείας, καταγωγῆς (ἀπὸ Ἰωάννινα – Ἡπείρου καὶ Θεσσαλία) ἢ ἄλλους (λ.χ. πνευματικούς) μὲ κτίτορες μονῶν καὶ ναῶν, καὶ κατ' ἐπέκτασιν μὲ τὰ ἰδρύματά τους, διαμορφώνουν ἓνα πρότυπο ποὺ ἐξηγεῖ, ἐνδεχομένως, τὶς παραπάνω δωρεές.

Ἀξίζει νὰ ἀναφερθεῖ σχετικὰ ἡ περίπτωση τοῦ μεγάλου *clucer* Rârnου, ὁ ὁποῖος τὸ 1588 δώρισε τὴ Μονὴ Coșuna-Bucovăi, κοντὰ στὴν Craiova τῆς Βλαχίας, στὴ Μονὴ Βαρλαάμ. Κτίτορας τῆς Μονῆς Coșuna-Bucovăi ὑπῆρξε ὁ πατέρας τοῦ Rârnου, ὁ *μέγας μπάνος* Stepan (1571/2), ὁ ὁποῖος εἴλκε τὴν καταγωγὴν του ἀπὸ τὰ μέρη τῆς Σερβίας⁴⁷. Συνεπῶς, ἡ ἀναζήτησιν τῶν λόγων ποὺ συνέβαλαν στὴν ἀφιέρωσιν αὐτὴ θὰ πρέπει νὰ προσανατολιστεῖ εἴτε στὴ σερβικὴ καταγωγὴ τῶν κτιτόρων τῆς μονῆς καὶ στὶς ἐνδεχόμενες σχέσεις τῆς οἰκογενείας τους μὲ τὸν εὐρύτερο βαλκανικὸ ἔθνος εἴτε στὸν περισσότερο πιθανὸ ρόλο τοῦ Γιαννιώτη Ζώτου Τζιγαρά – *ἐκ μητρὸς Ἀψαρά*–⁴⁸, γαμβροῦ τοῦ ἡγεμόνα τῆς Μολδαβίας Πέτρου τοῦ Χωλοῦ (ἡγεμόνευσε τρεῖς φορές στὸ διάστημα 1574-1591) καὶ ἐξ ἀγχιστείας συγγενοῦς μὲ τὸν ἡγεμόνα τῆς Βλαχίας Ἀλέξανδρο Β' Mircea (1568-1577) καὶ τὸν προαναφερθέντα Rârnου⁴⁹. Ἐξάλλου, οἱ Ἀψαράδες πρόγονοι τοῦ Τζιγαρά εἶχαν ὑπηρετήσει τὸν 14ο αἰ. στὴν αὐτὴ τῶν Σέρβων ἡγεμόνων στὰ Ἰωάννινα⁵⁰, γεγο-

Ἀγορίτσας, *Ἀψαράδες*, 115.46-48. Μολονότι ἡ ὑπαρξὴ ἐπαφῶν τῆς Μονῆς Βαρλαάμ μὲ τὴ Βλαχία, τουλάχιστον κατὰ τὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 16ου αἰ., εἶναι ἀμάρτυρη ἀπὸ ἀλλοῦ, δὲν μπορεῖ νὰ ἀποκλειστεῖ μὲ βεβαιότητα.

45 Ὁ Ἅγιος Βησσαρίων, 44-46. Τὸ ταξίδι στὴ Βλαχία ἀποσιωπᾷ ἡ συναξαρικὴ καὶ λοιπὴ ἐγκωμιαστικὴ παράδοσιν γιὰ τὸ πρόσωπο τοῦ ἁγίου· βλ. Σοφιανός, «Ἅγιος Βησσαρίων», 172-282.

46 Ἀγορίτσας, *Ἀψαράδες*, 106.

47 Γιὰ τὸ θέμα βλ. Cotonanu, *Présences thessaliennes* (ὑπὸ ἔκδοσιν).

48 Γιὰ τὸν Ζῶτο Τζιγαρά βλ. Μέρτζιος, «Τὸ ἐν Βενετία Ἡπειρωτικὸν Ἀρχεῖον», 5 κ.έ. καὶ εἰδικότερα 10. Φάλαγκας, «Μορφές Ἡπειρωτῶν», 390-395. Ὁ ἴδιος, *Présence grecques*, 330-335.

49 Cotonanu, *ἔνθ. ἀνωτ.*. Σημειωτέον ὅτι οἱ ἀδελφοὶ Πέτρος ὁ Χωλός, Ἀλέξανδρος Β' Mircea καὶ ἡ γυναίκα του Ἐκατερίνα μνημονεύονται ἐπίσης στὸν κώδικα (*Πρόθεση*) Βαρλαάμ 215 (σ. 105).

50 Ὁ ρόλος τῆς οἰκογενείας τῶν Νεκταρίου καὶ Θεοφάνους στὴν πολιτικὴ ζωὴ τῶν Ἰωαννίνων ὑποδηλώνεται καὶ ἀπὸ τὴν ἀπεικόνισιν τῆς Μαρίας Παλαιολογίνας, συζύγου τοῦ Σέρβου *δεσπότη* Θωμᾶ Prejzubović, στὴν παράστασιν τῆς «Ἀπιστίας τοῦ Θωμᾶ», στὸ καθολικὸ τῆς Μονῆς Βαρλαάμ (1548). Γιὰ τὸ ἐν λόγω εἰκονογραφικὸ θέμα, τὶς καταβολές καὶ τὴ διάδοσίν του βλ. Agoritsas, «Maria Angelina Doukaina Palaiologina», 171-185.

νός πού, όπως έχει επισημανθεί από τη L. Cotovanu, θα πρέπει να συνέβαλε στην κοινωνική του άνοδο⁵¹.

V. ΣΧΕΣΕΙΣ ΜΕ ΤΗΝ ΚΟΣΜΙΚΗ ΕΞΟΥΣΙΑ ΚΑΙ ΤΙΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΕΣ ΑΡΧΕΣ

Στην πορεία του βίου τους οι αὐτάδελφοι Νεκτάριος καὶ Θεοφάνης, ὡς κτίτορες καὶ πνευματικοὶ πατέρες, στὰ Ἰωάννινα ἀλλὰ καὶ στὴ λιθόπολη τῶν Μετεώρων, ἦταν ἐκ τῶν πραγμάτων ἀναγκασμένοι νὰ προσφεύγουν στὶς κατὰ τόπους κοσμικὲς (ὀθωμανικὲς) ἢ ἐκκλησιαστικὲς ἀρχές, καὶ νὰ διατηροῦν σχέσεις μαζί τους, προκειμένου νὰ διευθετήσουν ποικίλα ζητήματα ποὺ ἀφοροῦσαν στὴν ἴδρυση, ὀργάνωση καὶ διοίκηση τῶν καθιδρυμάτων τους.

Σύμφωνα μὲ ὅσα ἀναφέρονται στὰ αὐτοβιογραφικά τους κείμενα, ἀλλὰ καὶ σὲ ἔγγραφα τοῦ ὀθωμανικοῦ ἀρχείου τῆς Μονῆς Βαρλαάμ, οἱ ὅσοι Ἀψαράδες προσέφυγαν ἀρκετὲς φορὲς στὶς ὀθωμανικὲς ἀρχές εἴτε γιὰ νὰ αἰτηθοῦν ἀδείας ἀνέγερσης ἢ ἐπισκευῶν, ἀρχικὰ στὸ ἡσυχαστήριο τοῦ Προδρόμου στὰ Ἰωάννινα καὶ ἀργότερα στὴ Μονὴ Βαρλαάμ, εἴτε γιὰ νὰ ζητήσουν τὴν μεσολάβησή τους γιὰ τὴν ἐπίλυση νομικῶν καὶ οἰκονομικῶν (φορολογικῶν) ζητημάτων⁵². Ἐτσι, στὰ 1542/43 ὁ Βαρλααμίτης ἱερομόναχος Μάρκος, ἐνδεχομένως μαζί μὲ τὸν ὄσιο Νεκτάριο, ζήτησαν τὴν παρέμβαση τοῦ σουλτάνου Σουλεϊμάν τοῦ Μεγαλοπρεποῦς προκειμένου νὰ διευθετηθοῦν ζητήματα σχετικὰ μὲ τὴ φορολόγηση καὶ τὶς παρεμβάσεις τοῦ δημοσίου στὴν κτηματικὴ περιουσία τῆς μονῆς⁵³. Λίγα ἔτη ἀργότερα, οἱ πατέρες ὑπέβαλαν αἰτήματα –μεταξὺ ἄλλων καὶ πρὸς τὸν *μιρλιβὰ* τῶν Τρικάλων Ὁσμὰν Σάχ– προκειμένου νὰ ξεπεραστοῦν ἀπαγορευσεῖς καὶ γραφειοκρατικὲς ἀγκυλώσεις ποὺ ἔθεταν τροχοπέδη στὴν ἐπισκευὴ τοῦ καθολικοῦ τῶν Ἀγίων Πάντων⁵⁴.

Παράλληλα ὅμως μὲ τὴν ὀθωμανικὴ ἐξουσία, οἱ Ἀψαράδες ὡς μοναχοὶ ὄφειλαν, σὲ ὅ,τι ἀφοροῦσε στὶς σχέσεις τους μὲ τὶς κατὰ τόπους ἐκκλησιαστικὲς ἀρχές,

51 Cotovanu, "Gestionari epiroṭi", 162-163.

52 Στὸ *διαθηκῶν γράμμα* τους οἱ ὅσοι, ἀναφερόμενοι στὴν ἀνέγερση τοῦ ναοῦ τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν στὸν λίθο τοῦ Βαρλαάμ, ἐπισημαίνουν τοὺς περιορισμοὺς ποὺ ἔθεταν οἱ Ὁθωμανοί, ἐξ αἰτίας τῶν ὁποίων δὲν τόλμησαν: *τὸ παράπαν αὐξήσαι τὸ σύνολον* (Ἀγορίτσας, *Ἀψαράδες*, 114.37-38). Ὡστόσο, σὲ ἀχρονολόγητο ὀθωμανικὸ ἔγγραφο (*χοτζέτι*) ἀπὸ τὸ ἀρχεῖο τῆς μονῆς (ca. 1506/7- ante 1510/11) ἀναφέρονται οἱ ἐνέργειες τῶν μοναχῶν Νεκταρίου καὶ Θεοφάνους, «υἱῶν τοῦ Ψαρά» (sic.), γιὰ τὴν ἀνέγερση τοῦ ναοῦ τοῦ Τιμίου Προδρόμου στὸ νησί τῶν Ἰωαννίνων, ἔχοντας μάλιστα ἐξασφαλίσει σχετικὴ ἀδεια (*τεζκερέ*) ἀπὸ τὶς τοπικὲς ἀρχές: Λαῖου, *Ὁθωμανικὰ ἔγγραφα*, 414 (ἀρ. 574).

53 Λαῖου, *ἔνθ. ἀνωτ.*, 81 (ἀρ. 4), 85-87 (ἀρ. 10-12).

54 Λαῖου, *ἔνθ. ἀνωτ.*, 89 (ἀρ. 16, ἔτ. 1546), 91 (ἀρ. 19, ἔτ. 1547). Γιὰ τοὺς λόγους ἐπισκευῆς τοῦ καθολικοῦ βλ. Ἀγορίτσας, *ἔνθ. ἀνωτ.*, 105.

νά τηρούν τὰ προβλεπόμενα ἀπὸ τὴν παράδοση καὶ τοὺς ἐκκλησιαστικοὺς κανόνες. Συνεπῶς, ἐκκλησιαστικὰ πρόσωπα, ὅπως οἱ κατὰ τόπους ἱεράρχες καὶ οἱ κατὰ καιροὺς οἰκουμενικοὶ πατριάρχες ἀποτελοῦν ἰδιαίτερη ομάδα ποὺ συνέβαλε ποικιλοτρόπως στὴν πνευματικὴ οἰκοδομὴ τῶν ὁσίων καὶ στὶς προσπάθειές τους γιὰ τὴ δημιουργία τῶν μοναστικῶν τους ἰδρυμάτων.

Στὰ Ἰωάννινα, γιὰ τὴν ἀνοικοδόμηση τοῦ Τιμίου Προδρόμου στὸ νησί, οἱ αὐτάδελφοι Νεκτᾶριος καὶ Θεοφάνης, πλὴν τῶν ὀθωμανικῶν ἀρχῶν, ζήτησαν καὶ τὴν ἄδεια τοῦ ἐπιχωρίου ἐπισκόπου Γενναδίου⁵⁵. Ἀργότερα στὰ Μετέωρα δόθηκε στοὺς ὁσίους *παρὰ τῶν τότε πατέρων* τοῦ Μετεώρου καὶ μὲ τὴν εὐλογία τοῦ ἡγουμένου τῆς μονῆς, πιθανῶς τοῦ Γερασίμου († 1525), ὁ στύλος τοῦ Προδρόμου γιὰ νὰ ἡσυχάζουν⁵⁶. Ἡ ἴδια διαδικασία τηρήθηκε ἑπτὰ ἔτη ἀργότερα, ὅταν οἱ ὄσιοι Ἀψαράδες προσέτρεξαν ἐκ νέου στὸν ἡγούμενο τοῦ Μετεώρου ἀλλὰ καὶ στὸν μητροπολίτη Λαρίσης Μάρκο προκειμένου νὰ τύχουν εὐλογίας καὶ νὰ λάβουν *κατὰ δεσποτείαν* τὸν λίθο τοῦ Βαρλαάμ⁵⁷. Ἡ παράκαμψη τοῦ ἐπισκόπου Σταγῶν ὀφείλεται στὸ γεγονός ὅτι ἡ ἐπισκοπὴ χήρευε ἐκεῖνο τὸ διάστημα καὶ τὶς ὑποθέσεις τῆς διύθυσε ὁ διάκονος Νικάνωρ ὡς *ἔξαρχος*.

Τὰ ἄτομα –ἐκπρόσωποι τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἀρχῶν– μὲ τὰ ὁποῖα διατηροῦσαν σχέσεις οἱ Ἀψαράδες μποροῦν νὰ ὁμαδοποιηθοῦν πρόχειρα, σύμφωνα μὲ τὸν χῶρο ἄσκησης τῆς ἐξουσίας τους καὶ τῆς καταγωγῆς τους, σὲ «Ἠπειρώτες» καὶ «Θεσσαλοὺς». Στὴν πρώτην ομάδα ἀνήκουν οἱ μητροπολίτες Ἰωαννίνων Γεννάδιος, Θεόληπτος (ἔπειτα οἰκουμενικὸς πατριάρχης, 1513 - 1522)⁵⁸ καὶ Σωφρόνιος († 1525/26), ἀλλὰ καὶ οἱ οἰκουμενικοὶ πατριάρχες Παχώμιος Α΄ καὶ Ἱερεμίας Α΄ ἀπὸ τὴν Ζίτσα. Ὁ πρῶτος, ποὺ κατὰ τὴν β΄ πατριαρχία του (1504-1513) ἐπισκέφθηκε τὰ Ἰωάννινα καὶ *δι΄ ἱερῶν αὐτοῦ γραμμῶν πατριαρχικῶν ἐστήριξεν [...]* καὶ *κατησφαλίσαιτο* τὸ ἡσυχαστήριον τῶν Ἀψαράδων στὸ νησί, εἶχε ὡς *καλόγηρόν* του τὸν προαναφερθέντα Θεόληπτο⁵⁹. Ὁ δεῦτερος συνάντησε σίγουρα τοὺς Γιαν-

55 Λαῖου, *ἔνθ. ἀνωτ.*, 414 (ἀρ. 574). Τὰ τῆς ιδρύσεώς του περιγράφονται λεπτομερῶς στὴν αὐτοβιογραφία τῶν Ἀψαράδων, ὅπου ἐπισημαίνεται ὅτι ἡ προσπάθειά τους εἶχε τὴν ἐγκριση τοῦ ἐπιχωρίου μητροπολίτη, ποὺ ὁμως δὲν κατονομάζεται (Αγορίτσας, *ἔνθ. ἀνωτ.*, 86.88-95). Σημειωτέον ὅτι ὁ Γεννάδιος ὡς *πρῶτην Ἰωαννίνων ἀναφέρεται* σὲ γράμμα τοῦ πατριάρχη Ἱερεμίας Α΄, πιθανῶς τὸν Ἰούλιον τοῦ 1530. Βλ. Ζακυθινός, «Ἀνέκδοτον γράμμα», 192-194.

56 Σύμφωνα μὲ τὸ *Σύγγραμμα Ἱστορικὸν ἢ Χρονικὸν τῶν Μετεώρων*, ἡ σὺνταξη τοῦ ὁποίου τοποθετεῖται μετὰ τὸ 1529, ἡ Μονὴ τοῦ Μετεώρου ἀπέκτησε τὸν στύλον τοῦ Προδρόμου τὴν ἐποχὴ τοῦ *κύρ Ἰωάνναφ*, πιθανῶς στὰ τέλη τοῦ 14ου ἢ στὶς ἀρχές τοῦ 15ου αἰ. Βλ. Rigo, *La «Cronaca delle Meteore»*, 130.102-107. Σοφιανός, *Ἡ Σκῆπη τῶν Σταγῶν*, 32-33. Θεοτέκνη, *Ἱερά Ἀσκητήρια*, 289-291.

57 Αγορίτσας, *Αψαράδες*, 114.128-131. Ὁ προκατόχος τοῦ Μάρκου, Διονύσιος ὁ Ἐλεήμων (post 1490 – ante Αὐγ. 1499) ἐξεπλήρωσε τὸ κοινὸν χρέον ἕνα ἔτος πρὶν ἀπὸ τὴν ἔλευση τῶν Ἀψαράδων στὰ Μετέωρα († 28 Μαρτ. 1510). Σοφιανός, «Ὁ Λαρίσης ἄγιος Διονύσιος ὁ Ἐλεήμων», 389-403.

58 Γιὰ τὸ πρόσωπό του βλ. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, «Θεόληπτος Α΄», 486-493. Ἡ καταγωγή του ἀπὸ τὴν Ἠπειρὸ εἶναι ἀρκετὰ πιθανή.

59 Ὁ Παχώμιος Α΄ ἐπισκέφθηκε τὸν Τίμιο Πρόδρομον στὸ νησί καὶ στήριξε μὲ τὶς εὐχές του τὸ ἔργο

νιώτες αὐταδέλφους, ὅταν ἐπισκέφθηκε τὰ Μετέωρα, ἀρχικὰ τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1540 (ἀμέσως μετὰ τὴν κοίμηση τοῦ Λαρίσης Βησσαρίωνος Β΄, † 13 Σεπτ. 1540) καὶ ἐκ νέου τὸν Ἰούλιο τοῦ 1542⁶⁰. Λίγα ἔτη ἀργότερα (1544/5) ἐξέδωσε κατόπιν αἰτήματος τοῦ συμπατριώτη του Νεκταρίου Ἀψαρᾶ *σιγίλλιον* ἐπιβεβαιωτικὸ τῆς διαθήκης τῶν ὁσίων⁶¹.

Ἡ δευτέρη ομάδα περιλαμβάνει κυρίως ἐκκλησιαστικὰ πρόσωπα τῆς μητροπόλεως Λαρίσης καὶ τῆς ἐπισκοπῆς Σταγῶν. Κεντρικὸ πρόσωπο εἶναι ἀσφαλῶς ὁ μητροπολίτης Λαρίσης Μάρκος (c. 1499 – † 1526/7) καὶ οἱ πνευματικοὶ τοῦ ἐπίγονοι, καθὼς ἐπὶ τῶν ἡμερῶν του βλάστησε καὶ ἀναπτύχθηκε στὰ Μετέωρα ἡ ἀγλαόκαρπος καὶ σεπτὴ ρίζα τῶν Ἀψαράδων. Μετὰ τὴν κοίμηση τοῦ *ἐξάρχου* Σταγῶν Νικάνορος, νέος τοποτηρητῆς τῆς ἐπισκοπῆς ὀρίστηκε ὁ Βησσαρίων (1521/22 – 1529), πνευματικὸ τέκνο τοῦ Μάρκου καὶ διάδοχός του στὸν θρόνο Λαρίσης⁶². Ὁ Βησσαρίων ἦταν γνώριμος στοὺς κτίτορες ἤδη ἀπὸ τὴν ἐπίσκεψή στὰ Μετέωρα τοῦ ὁσίου Ἰακώβου τοῦ Νέου, ἐνῶ οἱ σχέσεις τους, ποὺ συνεχίστηκαν καὶ ἀργότερα, ἐπιβεβαιώνονται καὶ ἀπὸ τὸ *διαθηκῶν* γράμμα τους, τὸ ὁποῖο ἀντιγράφει ἐκτενῶς τὴν τρίτη διαθήκη τοῦ ἀγίου Βησσαρίωνος (ἔτ. 1534/35)⁶³. Ἐπιπλέον, ὅταν ὁ τελευταῖος ἐξελέγη μητροπολίτης Λαρίσης, στὸν θρόνο Σταγῶν ἀνῆλθε τὸ πνευματικὸ του τέκνο, ὁ Βησσαρίων Β΄ (1529 – ante 1537/8), καὶ ἀκολούθως ὁ ἀνιψιὸς του Νεόφυτος (1537/8 – Ἰούν. 1550).

Ἐχοντας ἤδη γευθεῖ τὴν ἀπογοήτευση στὸ νησί τῶν Ἰωαννίνων μὲ τὸν μητροπολίτη Θεόληπτο, οἱ ὅσοι Ἀψαράδες ὑπῆρξαν προσεκτικοὶ στὶς σχέσεις τους τόσο μὲ τὴ Μονὴ τοῦ Μετεώρου ὅσο καὶ μὲ τὸν ἐπικώριο τοποτηρητὴ/ ἐπίσκοπο Σταγῶν. Οἱ ἐπαφές τους μὲ τὸν τελευταῖο ὀρίζονται ἀπὸ ἓνα γενικὸ πλαίσιο, καθὼς, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ *παρρησιῶδες καὶ διηνεκὲς τούτου μνημόσυνον*, δὲν μνημονεύονται ἄλλες ὑποχρεώσεις τους πρὸς αὐτόν. Στὸ πρόσωπό του οἱ ὅσοι ὑποδεικνύουν πῶς οἱ πατέρες τῆς μονῆς ὀφείλουν μόνον ὑπακοή, εὐπειθεια καὶ ἀπόδοση τοῦ προσήκοντος σεβασμοῦ⁶⁴. Στὴν κτιτορικὴ τους διαθήκη γίνεται ἀκόμη λόγος γιὰ τὶς πνευματικὲς σχέσεις τῆς μονῆς Βαρλαάμ μὲ ἐκείνη τοῦ Μετεώρου καὶ τὸν

τῶν ὁσίων Νεκταρίου καὶ Θεοφάνους. Ἡ ἐπίσκεψή του τοποθετεῖται πιθανὸν μετὰ τὴν κοίμηση τοῦ Γενναδίου (post 1507-1508), ὅταν νέος μητροπολίτης ἐξελέγη ὁ Θεόληπτος, πνευματικὸ τέκνο τοῦ πατριάρχη. Βλ. Ἀγορίτσας, *Ἀψαράδες*, 97.

60 Βλ. Ζακυθινός, «Ἀνέκδοτα γράμματα», 292-294. Πατρινέλης, «Χρονολογικὰ ζητήματα», 260-261. Στρουμπάκης, *Ἱερεμίας Α΄*, 90, 99-100, 113, 164.

61 Ἀγορίτσας, *ἔνθ. ἀνωτ.*, 163-167.

62 Σοφιανός, «Χατζη-Γερασίμου, Ἀνέκδοτο ἐγκώμιο», 23-29. Θεοτέκη, «Ἡ διαχρονικὴ συμβολή», 44.

63 Σοφιανός, «Διαθήκη κτιτόρων Μονῆς Ρουσάνου», 13-17. Τατάγια, «Διαθήκες», 303-317.

64 Ἀγορίτσας, *ἔνθ. ἀνωτ.*, 118.126-129 (*διαθηκῶν γράμμα*), 164.43 (*σιγίλλιον Ἱερεμίας Α΄*). Στὸ *διαθηκῶν γράμμα* τῶν Ἰωάσαφ καὶ Μαξίμου, κτιτόρων τῆς Μονῆς Ρουσάνου, ἀναφέρεται ὅτι ὁ ἐπίσκοπος Σταγῶν θὰ λαμβάνει *κηροῦ λίτραν μίαν, ἔνεκεν ὑποταγῆς καὶ εὐπειθείας τῆς εἰς αὐτόν, δόσιμο ποὺ δὲν ἀπαντᾷ στὶς κτιτορικὲς διαθήκες τῶν Ἀψαράδων*. Βλ. Σοφιανός, *ἔνθ. ἀνωτ.*, 35.29-

μπτροπολίτη Λαρίσης, πρὸς τοὺς ὁποίους οἱ Βαρλααμίτες πατέρες ὄφειλαν ἐπίσης ὑπακοὴ καὶ εὐπειθεῖα⁶⁵. Ἐπιπλέον, μὲ τὸ *σιγγίλιον* τοῦ πατριάρχου Ἱερεμῖα Α΄ ἐπιβεβαιώνεται τὸ ἀνεκποίητον τῆς κινήτης ἢ ἀκίνητης περιουσίας τῆς μονῆς, ἢ ὅποια θὰ ἔπρεπε νὰ παραμείνει *ἀσάλευτος, ἀμεταποίητος* καὶ *ἀδιάσπαστος* ἀπὸ ὅποιαδήποτε ἐπιβουλή, προερχόμενη εἴτε ἀπὸ τὸν ἐπίσκοπο Σταγῶν εἴτε ἀπὸ τὸν ἡγούμενο τοῦ Μετεώρου ἢ ἀπὸ ὅποιοδήποτε ἄλλο πρόσωπο τῆς Σκήτης Σταγῶν. Οὐσιαστικά, ἡ προστασία τῆς μοναστηριακῆς περιουσίας συνδέεται ἄμεσα μὲ τὸ *αὐτοδέσποτον* καὶ *ἐλεύθερον* τῆς μονῆς, τὰ ὅποια ἀποτελοῦν, ἄλλωστε, καὶ τοὺς βασικότερους λόγους γιὰ τὴν ἔκδοση τοῦ πατριαρχικοῦ *σιγγίλιον* στὰ 1544/45⁶⁶.

Ὁ μόνος ρόλος ποῦ ἐπιφυλάσσουν οἱ Ἀψαράδες στὸν ἐπίσκοπο Σταγῶν, στὸν καθηγούμενο τοῦ Μετεώρου καὶ στοὺς λοιποὺς πατέρες τῆς Σκήτης Σταγῶν εἶναι αὐτὸς τῆς πνευματικῆς καθοδήγησης. Συγκεκριμένα, στὸ *διαθηκῶν γράμμα* τους οἱ ὅσοι Νεκτᾶριος καὶ Θεοφάνης παρακαλοῦν, *ἵνα δι' ἡμετέραν ἀγάπην, μᾶλλον δὲ τὴν τοῦ Θεοῦ, ἔχοιεν πρὸς τὴν μονὴν καὶ πρὸς τοὺς ἐν αὐτῷ διάγοντας ἀδελφούς πατρικὴν τινα στοργὴν καὶ ἀγάπην καὶ ἐρμηνεύειν καὶ νοουθετεῖν*⁶⁷. Ἡ αὐτὴ παράκληση συμπεριλήφθηκε καὶ στὸ *σιγγίλιον* τοῦ Ἱερεμῖα Α΄, ὅπου μεταξὺ ἄλλων σημειώνεται ὅτι ὁ ἐκάστοτε ἐπίσκοπος Σταγῶν καὶ ὁ ἡγούμενος τοῦ Μετεώρου ὀφείλουν νὰ σέβονται τὴ *διαθήκη* τῶν κτιτόρων⁶⁸.

Στὶς σχέσεις τους μὲ τὴ θεσμικὴ –κοσμικὴ ἢ ἐκκλησιαστικὴ– ἐξουσία καὶ τὶς κατὰ τόπους κοινωνικὲς *élite* οἱ ὅσοι Νεκτᾶριος καὶ Θεοφάνης βρέθηκαν κατὰ καιροὺς ἀντιμέτωποι μὲ προκλήσεις καὶ συγκρούσεις, ζητήματα γιὰ τὰ ὅποια οἱ πληροφορίες ποῦ δίνουν, ὅταν δὲν ἀποσιωποῦν γεγονότα, εἶναι φειδωλές. Γιὰ ἀρκετὲς ἀπὸ τὶς περιπτώσεις αὐτὲς ἀγνοοῦμε ἢ ἀπλὰ εἰκάζουμε τὰ αἴτια· γνωρίζουμε, ὡστόσο, τὸν τρόπο ποῦ αὐτὲς πραγματοποιήθηκαν, ὅπως ἡ πίεση ποῦ τοὺς ἀσκήθηκε μὲσῶ τῶν ὀθωμανικῶν ἀρχῶν, ἐνίοτε καὶ ἡ ἀσκηση βίας.

Στὰ Ἰωάννινα, μετὰ τὴν ἐπιστροφή τους ἀπὸ τὴ Μονὴ Διονυσίου, οἱ Ἀψαράδες ἀρκοῦνται στὴ μνεῖα τῶν προβλημάτων ποῦ ἀντιμετώπισαν, ὅταν μέλη κάποιας ἐπιφανοῦς οἰκογενείας τῆς πόλης, ἐπικαλούμενοι κτιτορικὰ δικαιώματα, τοὺς ἐξεδίωξαν ἀπὸ τὴ μονὴ τῆς μετανοίας τους στὸ νησί. Λίγο καιρὸ ἀργότερα, ὅταν ἀντιμετώπισαν προβλήματα μὲ τὸ ἡσυχαστήριον τοῦ Προδρόμου, κάνουν ἀόριστα λόγο γιὰ τοὺς πειρασμοὺς ποῦ ὑπέμειναν *ἐνεκεν τῶν κτισμάτων ὧν ἀνηγείραμεν*, ἀπὸ τοὺς *ἀλλογενεῖς* (i.e. ὀθωμανικὲς ἀρχές) *καὶ ἐπηρεαστὰς τῶν [...] κρατούντων*,

30. Γιὰ τὶς σχέσεις τῶν μονῶν μὲ τὸν τοπικὸ ἐπίσκοπο καὶ τὰ δίκαια τοῦ τελευταίου βλ. Ἀγορίτσας, *ἐνθ. ἀνωτ.*, 125, ὅπου καὶ λοιπὴ βιβλιογραφία.

65 Ἀγορίτσας, *ἐνθ. ἀνωτ.*, 114.28-31, 116.82-87· πρβλ. 164.37-41.

66 Βλ. Κονιδάρης, *Νομικὴ θεωρήσις*, 218. Ἀγορίτσας, *ἐνθ. ἀνωτ.*, 166-167, ὅπου καὶ σχόλια.

67 Ἀγορίτσας, *ἐνθ. ἀνωτ.*, 118.119-126.

68 *Αὐτόθι*, 164.28-31, 37-40.

δηλαδή τούς *ἀρχιερατεύοντας τότε καὶ ἄρχοντιὰς τινὰς τῶν ἐπίσημων τοῦ τόπου*⁶⁹. Στὴν περίπτωση τῶν Ὁθωμανῶν οἱ ὅσοι ὁμολογοῦν πῶς *δι' ἐξόδων καὶ ἀναλωμάτων πολλῶν, σεσιγήκαμεν αὐτούς*: καθὼς ὅμως τὰ προβλήματα συνεχίστηκαν μὲ ἀνάμιξη καὶ τοῦ μητροπολίτη Ἰωαννίνων, *δι' αἰτίας, ἃς οὐ τοῦ παρόντος χρεία καιροῦ λέγειν*, οἱ ὅσοι ἐπέλεξαν τελικὰ ἀντὶ γιὰ τὴ σύγκρουση, τὴ σιωπὴ καὶ τὴ φυγὴ, τηρώντας, ὅπως ἀναφέρουν, σχετικὴ παραγγελία τοῦ πατριάρχου Νήφωνος Β' ⁷⁰.

Στὰ Μετέωρα, ὅπου βρέθηκαν ἀκολούθως, οἱ αὐτάδελφοι Νεκτάριος καὶ Θεοφάνης μνημονεύουν ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον τὰ κωλύματα ποὺ ἀντιμέτωπισαν ἀπὸ τὴς ὀθωμανικῆς ἀρχῆς στὸ ζήτημα τῆς ἀνεγερσης τοῦ ναοῦ τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν⁷¹. Ὅσον ἀφορᾷ στὴς σχέσεις τους μὲ τὴ γειτονικὴ Μονὴ τοῦ Μετεώρου, οἱ ὅσοι σημειώνουν στὴν αὐτοβιογραφία τους ὅτι κατὰ τὴν *ἀνακαίνιση τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν* συνέτρεξαν καὶ οἱ Μετεωρίτες πατέρες, *βοηθήσαντες [...]* ἡμᾶς *μικρὸν εἰς τὴν ἀρχὴν διὰ τῶν ζώων αὐτῶν*⁷². Ἡ μνεῖα αὐτή, ὅπως καὶ ἡ ρητὴ ἐντολὴ πρὸς τοὺς πατέρες τῆς μονῆς, νὰ ζοῦν *εἰρηρικῶς καὶ ἀσκανδαλίστως* μὲ τοὺς Μετεωρίτες *ὡς γε καὶ ἡμεῖς*, προκαλοῦν ἐντύπωση γιὰ τὸ ἦθος τῶν Ἀψαράδων⁷³, καθὼς ἡ ἀνάπτυξη τῆς μοναστικῆς ἀδελφότητος τοῦ Βαρλαάμ προκάλεσε ἐν τέλει ἐντάσεις καὶ τριβῆς μὲ τὴν παλαιότερη, βασιλικὴ Μονὴ τοῦ Μετεώρου⁷⁴.

VI. ΔΙΚΤΥΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ: ΟΙ ΑΥΤΑΔΕΛΦΟΙ, Ο ΚΟΣΜΟΣ ΤΟΥ ΒΙΒΛΙΟΥ ΚΑΙ Η ΑΝΘΗΣΗ ΤΟΥ 16ΟΥ ΑΙΩΝΑ

Στὰ τέλη τοῦ 15ου αἰώνα τὸ *δοῦλον* γένος βρῖσκει σταδιακὰ τὸν βηματισμὸ του. Ἡ πνευματικὴ δραστηριότητα δὲν ἐκριζώθηκε παντελῶς ἀπὸ τὴν ὀθωμανικὴ κα-

69 *Αὐτόθι*, 87.110-115, 124-128. Σύμφωνα μὲ σημεῖωμα τοῦ κωδικογράφου Ἰωάννη Σαγητᾶ στὸν κώδικα Βαρλαάμ 127 (f. 11r-v), οἱ ὅσοι: *οὐκ ὀλίγους κινδύνους καὶ πειρασμούς ὑπέφερον παρ' αὐτῶν τῶν κακονύμων καὶ θεοσιγῶν καὶ βεβίλων* (sic.), Σοφιανός, «Ο μετεωρικός κώδικας Βαρλαάμ 127», 23.

70 Ἀγορίτσας, *ἐνθ. ἀνωτ.*, 87.114-115, 127-129, 88.131-139. Βλ. καὶ ἀνωτέρω σ. 162-163. Οἱ Ἀψαράδες ἐπιλέγουν νὰ ἀποσιωπήσουν τὴς αἰτίες τῶν προβλημάτων τους καὶ νὰ προβάλλουν μόνον τὰ γεγονότα (τοὺς πειρασμούς), τὰ ὁποῖα ἀποδίδουν στὸν φθόνο τοῦ διαβόλου. Γιὰ τὸν φθόνο τοῦ διαβόλου πρὸς τὸν ἄνθρωπο. Βλ. Hinterberger, *Phthonos*, 183-285.

71 Ἀγορίτσας, *ἐνθ. ἀνωτ.*, 114.35-44. Ὁθωμανικὰ ἔγγραφα μᾶς πληροφοροῦν καὶ γιὰ τὰ προβλήματα ποὺ ἀντιμέτωπισαν οἱ πατέρες τῆς μονῆς, προκειμένου νὰ ἐξασφαλίσουν ἄδεια ἐπίσκεψης τοῦ καθολικοῦ τῶν Ἁγίων Πάντων· βλ. Λαΐου, *Ὁθωμανικὰ ἔγγραφα*, 89 (ἀρ. 16), 91 (ἀρ. 19).

72 Ἀγορίτσας, *ἐνθ. ἀνωτ.*, 89.160-163.

73 *Αὐτόθι*, 116.84-85.

74 Λεπτομέρειες δίνει σχετικὰ ὁ ἀνώνυμος συντάκτης τοῦ *Συγγράμματος Ἱστορικοῦ* ἢ τοῦ κοινῶς λεγομένου «Χρονικοῦ τῶν Μετεώρων», τὸ ὁποῖο συντάχθηκε λίγο μετὰ τὸ 1529, ἔχοντας συγκριμένη στόχευση, κατὰ τοῦ Μετεώρου καὶ ὑπὲρ τῶν δικαίων τῆς Σκήτης Σταγῶν. Βλ. Rigo, *La «Cronaca delle Meteore»*, 134.154-136.170. Γιὰ τὸ θέμα βλ. ἐπίσης Ἀγορίτσας, *ἐνθ. ἀνωτ.*, 101-102. Ὁ ἴδιος, «Μετέωρα», 58-64.

τάκτηση καὶ ἄρχιζε νὰ ἀναθάλλει ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ ἐπομένου αἰώνα⁷⁵. Ἐπιπλέον, ἡ ἀνατροπὴ τῆς Ἑνώσεως τῶν Ἐκκλησιῶν ἐπέβαλε, ὅπως ἔχει ἐπισημανθεῖ ἀπὸ τὴν ἔρευνα, τὴν ἀποφατικὴ θεολογία καὶ ἐνσωμάτωσε πλήρως τὸν παλαμισμὸ στὴν ὀρθόδοξη διδασκαλία κατὰ τὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας⁷⁶.

Ὁ ἀπόηχος τοῦ ἡσυχαστικοῦ κινήματος ὑπῆρξε καθοριστικὸς στὴ ζωὴ καὶ τὴ δράση τῶν ὁσίων Ἀψαράδων. Οἱ δύο αὐτάδελφοι συνάντησαν ἢ συνδέθηκαν μὲ πρόσωπα ποὺ διακρίνονταν γιὰ τὶς πνευματικὲς τοὺς ἀρετὲς καὶ τὴν ἀγιοσύνη τους, ὅπως ὁ γέροντάς τους Σάββας, *ἀληθῶς ἡγιασμένος*⁷⁷, ἢ ὁ μητροπολίτης Λαρίσης Μάρκος, ποὺ ἔλαβε ἀργότερα τὸ προσωνύμιο «Ἡσυχαστής»⁷⁸. Ἀλλὰ καὶ στὸ νησι τῶν Ἰωαννίνων, στὸν χῶρο ὅπου ἴδρυσαν τὸ ἡσυχαστήριο τοῦ Προδρόμου, εἶχε προηγουμένως ἀσκηθεῖ ὡς ἐγκλειστος κάποιος Ἀντώνιος· μία ἄγνωστη ἀπὸ ἄλλοῦ μορφὴ, ὁ ὁποῖος ἔζησε πιθανὸν κατὰ τὸν 15ο αἰώνα: *ἄκραν ἄσκησιν καὶ πολιτείαν ἀρίστην ἐνδειξάμενος. [...] ὅθεν καὶ τοῦ προορατικοῦ ἡξιώθη χαρίσματος*⁷⁹. Συνεπῶς, δὲν προξενεῖ ἐντύπωση στὰ κείμενα τῶν ὁσίων Ἀψαράδων ἡ συνεχὴς ἀναζήτησις *ἡσυχίας* καὶ τόπου ἡσυχαστικοῦ⁸⁰.

Ἄμεσα σχετιζόμενη μὲ τὴν ἡσυχαστικὴ θεολογία καὶ ἐμπειρία εἶναι καὶ ἡ λεγόμενη συλλογὴ τοῦ Θηκαρᾶ, ἡ ὁποία μαρτυρεῖται ἀπὸ τὸν 14ο αἰ. καὶ γνώρισε εὐρεία διάδοσις τόσο στὸν Ἄθω ὅσο καὶ στὸν σλαβικὸ κόσμον τὸν 15ο καὶ 16ο αἰώνα. Ὁ Θηκαρᾶς προοριζόταν γιὰ τὴν κοινὴ καὶ κατ' ἴδιαν προσευχὴ τῶν μοναχῶν, καὶ κυρίως γιὰ τὴν ἀδιάλειπτη προσευχὴ ἀπὸ τοὺς ἀσκουμένους σὲ κελιά⁸¹. Τὴ σημασία του γιὰ τοὺς ὁσίους Νεκτᾶριο καὶ Θεοφάνη ἐπιβεβαιώνουν τὰ λεγόμενά τους ἀλλὰ καὶ τὸ παλαιότερο προσωπικὸ τους χειρόγραφο, ὁ κώδ. *Βαρλαάμ* 127 (Θηκαρᾶς), ποὺ ὀλοκληρώθηκε στὸ ἡσυχαστήριον τοῦ Προδρόμου, στὰ Ἰωάννινα⁸².

75 Γιὰ τὴν κατάστασις τῆς ἐλληνικῆς παιδείας μετὰ τὴν ἄλωσις βλ. Γριτσόπουλος, *Πατριαρχικὴ Σχολή*, 46-88. Πατρινέλης, «Δύο ἀνέκδοτα κείμενα», 137-138. Βακαλόπουλος, *Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ*, 256-297. Πρβλ. Πέτρου, *Ἡ Παιδεία στὴν Κωνσταντινούπολη*, ὅπου καὶ ἀναφορὰ στὴ συνέχεια τῆς ἐλληνικῆς παιδείας στὴν Κωνσταντινούπολη μετὰ τὴν ἄλωσις.

76 Podskalsky, *Ἑλληνικὴ Θεολογία*, 68-79. Πρβλ. Πασχαλίδης, «Θεολογικὰ ζητήματα», 87-88.

77 Ἀγορίτσας, *Ἀψαράδες*, 83.16-84.42.

78 Μὲ τὸ προσωνύμιον αὐτὸ ἀπαντᾷ ὡς ἅγιος σὲ τοιχογραφία (ἔτ. 1627) στὸν ναὸ Ἁγίων Ἀναργύρων Τρικάλων. Στὰ ἀγιολογικὰ κείμενα (*συναξάριο* καὶ *ἐγκώμιον*) ποὺ συνέγραψε γιὰ τὸν ἅγιον Βησσαρίωνα ὁ λόγιος μοναχὸς Παχώμιος Ρουσάνος (Αὔγ./Σεπτ. 1552), ὁ Λαρίσης Μάρκος ἀναφέρεται ὡς *μοναχικότητας* καὶ *ὑπὲρ πολλοὺς δικαιοσύνη τὸν βίον κοσμήσαντος*. Βλ. Σοφιανός, «Ἅγιος Βησσαρίων», 252.5, 257.53-54.

79 Ἀγορίτσας, *Ἀψαράδες*, 86.77-82.

80 *Αὐτόθι*, 83.14-85.63, 71, 73-88.139-140, 142, 148.

81 Βλ. σχετικὰ Σκαλτσῆς, *Ἡ παράδοσις τῆς κοινῆς προσευχῆς*, 293-411, 416-419. Πασχαλίδης, «Θεολογικὰ ζητήματα», 88.

82 Ἀγορίτσας, *Ἀψαράδες*, 90.184-187. Ὁ Θηκαρᾶς ἀπαντᾷ καὶ σὲ προσωπικὲς συλλογὲς μοναχῶν τοῦ Μετεώρου (τέλη 15ου - ἀρχὲς 16ου αἰ.), ὅπως αὐτὲς καταγράφονται στοὺς κώδ. *Μετεώρου* 65, f.

Τὸ πρόσωπο ὅμως ποὺ ἐπέδρασε καταλυτικὰ στὴ ζωὴ τῶν ὁσίων Ἀψαράδων ἦταν ὁ πρῶν οἰκουμενικὸς πατριάρχης Νήφων Β΄. Ἡ πνευματικὴ τους σχέση μαζί του καὶ μὲ τὸν κύκλο του συνεχίστηκε καὶ ἀφότου ἀποχώρησαν ἀπὸ τὴ Μονὴ Διονυσίου⁸⁵. Τὸ ἐνδιαφέρον τους δὲ γιὰ τὸ πρόσωπο τοῦ ἁγίου ἱεράρχη διατηρήθηκε καὶ μετὰ τὴν κοίμησή του, ὅπως ἀποκαλύπτει ἡ μέριμνα γιὰ τὴν ἐξασφάλιση ἀφενὸς λειψάνου τοῦ πνευματικοῦ τους πατέρα, τὴ δεξιὰ του χεῖρα, καὶ ἀφετέρου τῆς Ἀκολουθίας του ποὺ συνέταξε ὁ δόκιμος ὑμνογράφος Ἰουστίνος Δεκάδιος καὶ ἀντέγραψε, κατόπιν αἰτήματός τους, ὁ κωδικογράφος Λεόντιος Διονυσιάτης στὸν βαρλααμιτικὸ κώδικα 38 (ff. 83r-105r) τὸ 1518, ἓνα μόλις ἔτος ἀπὸ τὴν κοίμηση τοῦ Νήφωνος⁸⁴ (Εἰκ. 8)- τέλος, ἡ μορφή τοῦ ἁγίου ἱστορήθηκε στὸν βορειοδυτικὸ πεσσὸ τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς Βαρλαάμ ἀπὸ τὸν χρωστήρα τοῦ Θηβαίου ἀγιογράφου Φράγκου Κατελάνου (1548) (Εἰκ. 9).

Ἐκτὸς ἀπὸ τὸν γενέθλιο τόπο τῶν Ἰωαννίνων καὶ τὴ Μονὴ Διονυσίου, οἱ ὅσιοι Ἀψαράδες συνάντησαν *γῆν, τὴν πνευματικὸν γάλα καὶ μέλι ῥέουσαν*, στὴ Σκήτη τῶν Σταγῶν, στὰ Μετεῶρα⁸⁵. Ἀπὸ τὴ μοναχοπολιτεία τῶν Μετεῶρων θὰ διέλθει τὸ 1518 ὁ ὄσιος Ἰάκωβος ὁ Νέος († 1519), πνευματικὸ τέκνο τοῦ πατριάρχη Νήφωνος⁸⁶. Στὸ ἄκουσμα τῆς ἔλευσης τοῦ ὁσίου, ἔσπευσαν νὰ ἀκούσουν τοὺς λόγους του καὶ νὰ λάβουν εὐλογία ὄχι μόνον οἱ ἐκεῖσε οἰκοῦντες μοναχοὶ ἀλλὰ καὶ ὁ ἀρχιερεὺς κύρις Μάρκος, μετὰ καὶ δύο ἐπισκόπων, ἐνῶ δὲν εἶναι ἄτοπο νὰ δεχθοῦμε πῶς στὸ ἀκροατήριό του ὁσίου Ἰακώβου βρισκόνταν καὶ οἱ κτίτορες τῆς Μονῆς Βαρλαάμ⁸⁷.

Θὰ πρέπει νὰ ἐπισημανθεῖ πῶς συντάκτης τῆς Ἀκολουθίας τοῦ ὁσίου Ἰακώβου τοῦ Νέου, καθὼς καὶ τοῦ β΄ κανόνα (καὶ ὀρισμένων τροπαρίων) τῆς Ἀκολουθίας τοῦ ἁγίου Βησσαρίωνος, ὑπῆρξε ὁ μοναχὸς Θεοφάνης Ἐλεαβοῦλκος (ca. 1532/3 - 1536), ὁ ὁποῖος μαθήτευσε κοντὰ στοὺς Ἰωάννη Μόσχο καὶ Ἰωάννη Δεκάδιο, καὶ ἀργότερα κατέστη *μέγας ρήτωρ* τοῦ Πατριαρχείου ἐπὶ Ἱερεμία Α΄⁸⁸.

280v, 298 καὶ *Paris. coislin.* 292, ff. Br, 2r. Βλ. Βέης, «Παλαιοὶ κατάλογοι», 277. Ὁ ἴδιος, *Τὰ χειρόγραφα τῶν Μετεῶρων*, 313-314, καὶ Nau, «Deux catalogues», 207-208.

83 Στὸν κώδικα Βαρλαάμ 127 (f. 704r), ἐκτὸς ἀπὸ τὴν κοίμηση τοῦ ἁγίου Νήφωνος, καταγράφεται καὶ τὸ μαρτύριο τῶν δύο μαθητῶν του, Μακαρίου († 1505/6, Θεσσαλονίκη) καὶ Ἰωάσαφ († 1510, Κωνσταντινούπολη). Βλ. Σοφιανός, «Ὁ μετεωρικὸς κώδικας Βαρλαάμ 127», 24. Γλαβίνας, «Ὁ κύκλος τῶν μαθητῶν», 167.

84 Σοφιανός, «Ἡ ἀρχικὴ ἀνεκδοτὴ Ἀκολουθία τοῦ ἁγίου Νήφωνος», 242-271.

85 Ἀγορίτσας, *Ἀψαράδες*, 114.21-22.

86 *Βίος ὁσίου Ἰακώβου*.

87 *Αὐτόθι*, 219-221 (§ 39) καὶ 380-387. Πιθανότατα ἓνας ἀπὸ τοὺς ἐπισκόπους ποὺ συνόδευσαν τὸν Λαρίσης Μάρκο ἦταν ὁ πρῶν Δομενίκου καὶ ἐν συνεχείᾳ διάδοχός του, Βησσαρίων. Λίγα ἔτη ἀργότερα θὰ συναντήσῃ τὸν Λαρίσης Νεόφυτο Α΄ (1540-1550) καὶ ὁ ὄσιος Δαβίδ ὁ ἐν Εὐβοίᾳ, ἀλλὰ στὸν *Βίο* του δὲν σημειώνεται ἐὰν ἐπισκέφθηκε καὶ τὴ μοναστικὴ πολιτεία τῶν Μετεῶρων. Βλ. Δουκάκης, *Ἐκλόγιον ἢ Μέγας Συναξαριστής*, 69.

88 Βλ. *Ἀκολουθία καὶ Λόγοι εἰς τὸν ὀσιομάρτυρα Ἰάκωβον*, 409-453 (Ἐπίμετρον), ὅπου καὶ ἄλλη βιβλιογραφία.

Είκ. 9. Ὁ οἰκουμενικὸς πατριάρχης Νήφων Β΄ († 1508). Τοιχογραφία στὸν βορειοδυτικὸ πεσοδὸ τοῦ καθολικοῦ τῆς Ἱ. Μονῆς Βαρλαάμ (ἔτ. 1548).

Ὁ Βίος τοῦ ὁσίου Ἰακώβου δὲν παρέχει πολλὰ στοιχεῖα γιὰ τὰ μέρη ποὺ περιόδευσε ὁ ὄσιος προκειμένου νὰ φθάσει στὰ Μετέωρα· ἀγνοοῦμε, συνεπῶς, ἐὰν συνάντησε τὸν ὄσιο Νικάνωρα, κτίτορα τῆς Μονῆς Μεταμορφώσεως Ζάβορδας († 1549). Ὁ τελευταῖος, ποὺ συγκαταλέγεται ἐπίσης στοὺς πνευματικοὺς ἐπιγόνους τοῦ πατριάρχου Νήφωνος Β΄, διατηροῦσε πνευματικὲς σχέσεις μὲ τὴ μοναστικὴ πολιτεία τῶν Μετεώρων καὶ τοὺς συγχρόνους τοῦ ὁσίου Ἀψαράδες, ὅπως διαπιστώνουμε ἀπὸ τὴ διαθήκη του (1532). Σὲ αὐτὴν ὀρίζεται ρητὰ πῶς σὲ περίπτωση ἀδυναμίας ἐκλογῆς ἡγουμένου ἀπὸ τὴ συνοδεία τῆς μονῆς, αὐτὸς θὰ ἔπρεπε νὰ ἀναζητηθεῖ ἀρχικὰ μεταξὺ τῶν πατέρων τῆς Μονῆς τοῦ Μετεώρου ἢ ἐκ τῆν μονὴν τοῦ Βαρλαάμ. Ὁ καθηγούμενος μάλιστα τοῦ Μετεώρου ἢ τῆς Βαρλαάμ ὄφειλε νὰ παραδώσει στὸν νέο ἡγούμενο τῆς Ζάβορδας, κατὰ τὴν ἐνθρόνισή του, τὴν πατερίτσα καὶ τὸ κείμενο τῆς διαθήκης τοῦ ὁσίου Νικάνωρος⁸⁹.

Γιὰ τὴν ἐκλογὴ ἡγουμένου στὴ Ζάβορδα, ὁ ὄσιος Νικάνωρ στὴ διαθήκη του προτρέπει τοὺς πατέρες τῆς μονῆς νὰ ἀναζητήσουν πρόσωπο κατάλληλο γιὰ τὴν ἡγουμενία ὄχι μόνο στὰ Μετέωρα ἀλλὰ καὶ εἰς τὸ μοναστήρι, τοῦ τιμίου προδρόμου, τοῦ ἐν τῇ σκῆτῃ τῆς βέρριας, εἰς τὸ κτήριον τοῦ ἐμοῦ ἀδελφοῦ καὶ συνα-

⁸⁹ Δελιαλῆς, «Διαθήκη Ὁσίου Νικάνωρος», 422.72-423.100. Ὁ ἴδιος, «Τὸ πρωτότυπον τῆς Διαθήκης», 249.38-250.52. Γιὰ τὸ ἀσκητήριον τοῦ ὁσίου Νικάνωρα βλ. Subotić - Ἰουστίνος, *Τὸ ἀσκηταριὸ τοῦ Ἁγίου Νικάνωρα*, 28.

σκητιῶ, κυρ διονισίου⁹⁰. Ὁ ὄσιος Διονύσιος, πρὸς τὸν ὁποῖο τρέφει σεβασμὸ καὶ ἐκτίμησι ὁ ὄσιος Νικάνωρ, καταγόταν ἀπὸ τὴν περιοχὴ τοῦ Φαναρίου στὴ Δυτ. Θεσσαλία καὶ ἄρχισε τὴ μοναστικὴ του βιοτὴ στὴ Μονὴ τοῦ Μετέωρου.⁹¹ Ἦταν σύγχρονος τῶν Ἀψαράδων, ἐνῶ ἡ ἀναχώρησή του ἀπὸ τὰ Μετέωρα γιὰ τὸν Ἄθω –ἀρχὴς τῆς δευτέρας δεκαετίας του 16ου αἰ.– ἔγινε ἀφ’ ὅτου οἱ ὄσιοι Νεκτάριος καὶ Θεοφάνης ἀφίχθησαν στὴ Σκήτη τῶν Σταγῶν. Εἶναι, συνεπῶς, εὐλογο νὰ ὑποθέσουμε ὅτι τοὺς εἶχε γνωρίσει εἴτε κατὰ τὴν παραμονή του στὸ Μετέωρο εἴτε ἀργότερα, ὅταν διέτρεχε ὡς ἀπόστολος πανταχόθεν τὰ μέρη τῆς ἐλλάδος· καὶ κασιωρίας· καὶ θεπταλίας· καὶ μακεδονίας, μολοντί ἡ ὕπαρξι περαιτέρω σχέσεων μεταξύ τους παραμένει ἄγνωστῇ⁹¹.

Κοινὴ συνισταμένη γιὰ τὴν πλειονότητα τῶν προσώπων ποὺ ἀναφέρθηκαν παραπάνω ἀποτελεῖ τὸ Ἀγιώνυμο Ὁρος, μὲ τὸ ὁποῖο οἱ αὐτάδελφοι Ἀψαράδες διατηροῦσαν πάντοτε στενοὺς πνευματικὸς δεσμούς. Πλὴν ὅσων ἀναφέρθηκαν προγουμένως γιὰ τὶς σχέσεις τῶν Θεοφάνους καὶ Νεκταρίου μὲ τὸν ἅγιο πατριάρχην Νήφωνα, θὰ πρέπει νὰ προσθέσουμε καὶ τοὺς Ἀγιορεῖτες κωδικογράφους, οἱ ὁποῖοι ἐργάστηκαν κατὰ παραγγελία τῶν Ἀψαράδων ὡς καὶ τὰ μέσα τοῦ 16ου αἰώνα, ἀντιγράφοντας χειρόγραφα ἀγιολογικοῦ, ὕμνογραφικοῦ, πατερικοῦ καὶ λειτουργικοῦ περιεχομένου, ὅπως οἱ *Βαρλαάμ* 77 (ἔτ. 1541/42) καὶ 75 (ἔτ. 1546/47) τοῦ γνωστοῦ Ἰβηρίτη ἀντιγραφέα, ὀσίου ἱερομονάχου Θεοφίλου, καὶ *Βαρλαάμ* 38 (σύμμεικτος, 14ος-16ος αἰ.) τοῦ Διονυσίατη κωδικογράφου Λεοντίου. Στὸν ἴδιο κώδικα, καὶ εἰδικότερα στὸ f. 28r-v, ἀνώνυμο χέρι σημειώνει πῶς: *γενωμένου μου ἐν Κωνσταντινούπολ(ει), εὔρον τὰς ἀκολουθεί(ας) ταύτας, ἐπισημαίνοντας, ὡστόσο, ὅτι οὐκ’ εὔρον πούποτε τοῦ ἀγίου ἰωάννου τοῦ δαμασκηνοῦ ἀκολουθία, ταύτης βελπιωτέρα, οὔτε ἐν Ἰωάννινοις, οὔτε ἐν τῷ ἀγίῳ μετεώρω· οὔτε ἐν τῷ ἀγίῳ ὄρει· οὔτε ἐν τῷ π(ατ)ριαρχίῳ*⁹².

⁹⁰ Δελιαλῆς, «Τὸ πρωτότυπον τῆς Διαθήκης», 249.39-41.

⁹¹ Γλαβίνας, «Ἀνέκδοτος βίος τοῦ Ἁγίου Διονυσίου», 28.15-16. Περισσότερο φειδωλὸς ὡς πρὸς αὐτὸ εἶναι ὁ βίος τοῦ Δαμασκηνοῦ Στουδίτη. Βλ. Γλαβίνας, Ὁ ἅγιος Διονύσιος ὁ ἐν τῷ Ὀλύμπῳ, 41: *καὶ εἰς τὰ χωρία καὶ πόλεις πολλάκις ὑπήγενε, διδάσκων πάντας*. Ὁ Γλαβίνας (σ. 22) πιθανολογεῖ γνωριμία τοῦ Διονυσίου μὲ τοὺς Ἀψαράδες, ἴσως καὶ μὲ τὸν Λαρίσης Βησσαρίωνα Β΄, κατὰ τὸ διάστημα 1535-1540, ἐνῶ ἐξίσου πιθανὴ θεωρεῖ μετάβασή του στὰ Μετέωρα ἐπ’ εὐκαιρίᾳ τῆς ἐκεῖ ἐπισκέψεως τοῦ πατριάρχου Ἰερεμία Α΄ τὸ 1540. Γιὰ τὸν ὄσιο Διονύσιο βλ. ἐπίσης Ἀμοιρίδου, «Ὁσίος Διονύσιος καὶ Ὁσίος Νικάνωρας», 64-85, καὶ Πασχαλίδης, «Ἀπὸ τῆ Θεσσαλονικῆ στὰ Γρεβενά», 419-424.

⁹² Βέης, *Χειρόγραφα Μονῆς Βαρλαάμ*, 79. Γιὰ τὸν κωδικογράφο Θεόφιλο βλ. Πολίτης, «Ἀγιορεῖτες βιβλιογράφοι», 365-379 καὶ Χρυσοχοϊδῆς, «Τὸ βιβλιογραφικὸ ἐργαστήριον τῆς μονῆς Ἰβήρων», 533-545. Ἄγνωστη παραμένει ἡ ταυτότητα τοῦ κωδικογράφου Λεοντίου. Ἄς σημειωθεῖ, ὡστόσο, πῶς σύμφωνα μὲ ὀθωμανικὸ ἐγγραφο τῆς μονῆς ἠγούμενος τῆς Διονυσίου ἦταν στίς ἀρχὴς τοῦ 1520 κάποιος Λεόντιος, ἐνῶ στὰ 1518 ὡς ἠγούμενος ἀναφέρεται ὁ Μεθόδιος. Ἡ ταύτιση τῶν δύο Λεοντίων, κωδικογράφου καὶ ἠγούμενου, καίτοι πιθανή, δὲν μπορεῖ νὰ τεκμηριωθεῖ. Βλ. Zachariadou, «Ottoman Documents», 18 (ἀρ. 12), 34, καὶ Lemerle, *Actes de Kutlumus*, 169.46 (ἀρ. 51).

Χαρακτηριστική είναι επίσης η περίπτωση του *προηγούμενου* της Μονής Σίμωνος Πέτρας, Κασιανού Άραβος, ο οποίος υπήρξε αυτόπτης μάρτυρας όσων θαυμαστών συνέβησαν κατά την κοίμηση του όσιου Θεοφάνους (1544). Η διήγηση του καταγράφηκε *οὐκ ἑλληνικῶς, ἀλλὰ ἰδιωτικῶς* καὶ σώζεται σήμερα στὸν βαρλααμικὸ κώδικα 180 (ff. 424r-428r)⁹³ (Εἰκ. 10).

Τέλος, ὁ ἀνώνυμος συλλογέας τοῦ βασικοῦ ἀγιολογικοῦ *corpus* γιὰ τοὺς όσιους Νεκτάριο καὶ Θεοφάνη (κώδ. *Παντελεήμονος* 172) εἶναι πιθανὸν κάποιος (ἱερο)-μόναχος ποὺ κινεῖται μεταξὺ Ἰωαννίνων, Μετεώρων καί, ἐνδεχομένως, τοῦ Ἄθω, συλλέγοντας κείμενα τῶν Ἀψαράδων, ὅπως ἡ *αὐτοβιογραφία* καὶ τὸ *διαθηκῶν γράμμα* τους, ἄλλα ποὺ συνετέθησαν ἐκ τῶν ὑστέρων (*post* 1550) στὴ μνήμη τους, καθὼς καὶ ὑμνογραφικὰ κείμενα γιὰ τὸν νεομάρτυρα Ἰωάννη τὸν ἐξ Ἰωαννίνων († 18 Ἀπρ. 1526)⁹⁴. Ἄγνωστη παραμένει μέχρι στιγμῆς καὶ ἡ ἀκριβὴς ταυτότητα δύο ἀκόμη ἐγκωμιαστῶν τῶν όσιων κτιτόρων τῆς Βαρλαάμ, τοῦ (ἱερο)μονάχου Δημητρίου, τοῦ ἐπιλεγομένου Τάλανος, καὶ τοῦ ἀωνύμου ἐκείνου συντάκτη τῆς σύντομης *μονωδίας* γιὰ τὸν όσιο Θεοφάνη⁹⁵ (Εἰκ. 11).

Τὰ παραπάνω σκιαγραφοῦν τὴν ἔκταση τῶν πνευματικῶν καὶ ἄλλων σχέσεων τῶν Ἀψαράδων μὲ πρόσωπα τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ – μοναστικοῦ χώρου, ἱεράρχες καὶ μοναχοὺς, κτίτορες μονῶν, κήρυκες τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας, νεομάρτυρες, δόκιμους ὑμνογράφους καὶ κωδικογράφους – χαρακτηριστικὸς ἐκπροσώπους τῆς πνευματικῆς κίνησης τῶν τελῶν τοῦ 15ου καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ 16ου αἰώνα. Οἱ τελευταῖοι, κινούμενοι σὲ ἀστικὰ καὶ μοναστικὰ περιβάλλοντα, ὅπως τὰ Ἰωάννινα, τὰ Μετέωρα, ὁ Ἄθως ἀλλὰ καὶ ἡ Κωνσταντινούπολη, διακινοῦν νέες πνευματικὲς ιδέες καὶ τάσεις ἀπὸ σημαίνοντα κέντρα (Πατριαρχεῖο ἢ Ἅγιον Ὄρος) στὴν περιφέρεια τοῦ ἑλλαδικοῦ χώρου.

VII. ΚΑΘΟΔΗΓΗΣΗ ΚΑΙ ὙΠΑΚΟΗ: ΠΟΙΜΕΝΕΣ ΚΑΙ ΠΟΙΜΝΙΟ

Τὸ εὖρος τοῦ δικτύου τῶν ἐπαφῶν ποὺ ἀνέπτυξαν οἱ Ἀψαράδες ἐντυπωσιάζει, μολοντί ἡ σχετικὴ μὲ τὸ πρόσωπό τους ἀγιολογικὴ γραμματεία εἶναι, ἐκ τῶν πραγμάτων, φειδωλὴ σὲ πληροφορίες ὅσον ἀφορᾶ στὶς σχέσεις καὶ τὶς κοινωνικὲς καὶ ἄλλες τους ἐπαφές. Στὴν αὐτοβιογραφία καὶ στὸ *διαθηκῶν γράμμα* τους δίνεται ἐνίοτε ἡ ἐντύπωση πὼς οἱ όσιοι δὲν ἐπιθυμοῦσαν ιδιαίτερες ἐπαφές μὲ κοσμικοὺς καὶ μάλιστα μὲ συγγενικά τους πρόσωπα, πράγμα ποὺ ἀληθεύει με-

93 Ἀγορίτσας, *Ἀψαράδες*, 50-51, 60.

94 *Αὐτόθι*, 44-46, 59.

95 *Αὐτόθι*, 60, 62, 155.

ρικῶς. Ὄντας οἱ ἴδιοι αὐστηροὶ στὴν ἄσκησή τους, οἱ Νεκτάριος καὶ Θεοφάνης ἐπιθυμοῦσαν ἀφενὸς νὰ προστατεύσουν τὰ μέλη τῆς συνοδείας τους ἀπὸ τὴν ἀλλοίωση καὶ τὴν περίσπαση ποὺ θὰ προκαλοῦσε στὸν ἀγῶνα τους ἡ συναναστροφή μὲ τὸν «κόσμο», καὶ ἀφετέρου νὰ διαφυλάξουν μελλοντικὰ τὴ μονή τους ἀπὸ τυχὸν παρέμβαση συγγενῶν τους ποὺ θὰ ἤγειραν ἀξιώσεις ἐπικαλούμενοι κτιτορικὰ δίκαια.

Ἐντούτοις, σύμφωνα μὲ ὅσα ἀναφέρει τὸ πνευματικὸ τους τέκνο, ὁ Δημήτριος Τάλας, οἱ ὅσοι οὐδέποτε ἔπαυσαν νὰ νοουθετοῦν, νὰ παραινοῦν καὶ νὰ διδάσκουν συγγενεῖς καὶ ξένους, ἱερωμένους καὶ λαϊκοὺς, διὰ ζωσῆς ἢ μὲ τὴν ἀποστολὴ *μηνυμάτων* καὶ *γραμμμάτων*⁹⁶. Τὰ ἀνωτέρω δὲν φαίνεται πῶς ἀποτελοῦν ρητορικὸ τόπο, συνήθη στὰ πλαίσια ἐνὸς ἐγκωμιαστικοῦ κειμένου, παρὰ μαρτυρία ἀληθῆ, προερχόμενῃ ἀπὸ τὴν προσωπικὴ πείρα καὶ γνώση τοῦ γράφοντος⁹⁷. Πρὸς ἐπίρρωση ὅσων γράφει ὁ Δημήτριος Τάλας, ὁ ἀνώνυμος συντάκτης τῆς *μονωδίας* γιὰ τὴν κοίμηση τοῦ ὁσίου Θεοφάνους σημειώνει ὅτι γνώριζε προσωπικὰ τὴ διδασκαλία τοῦ ὁσίου: *ἐπεὶ οὖν ἐγνωρίσαμεν μμνησκόμενοι ἅπερ ἐφθέξατο ὑπὲρ τῆς κοινῆς τῶν ἀνθρώπων ἀπάντων σωτηρίας*⁹⁸.

Οἱ *παραινέσεις* καὶ *διδαχὲς* τῶν ὁσίων ἀπευθύνονταν στὸ εὐρὸ κοινό, τὸ ὁποῖο πλὴν τοῦ ἀπλοῦ διαχωρισμοῦ σὲ ἱερωμένους καὶ λαϊκοὺς φαίνεται πῶς εἶχε καὶ κάποια ποιοτικὰ χαρακτηριστικά, κρίνοντας ἀπὸ τὴ χρῆση γραπτῶν *μηνυμάτων* καὶ *γραμμμάτων*. Αὐτὴ ἡ μορφή ἐπικοινωνίας εἶχε ἀσφαλῶς μεγαλύτερο γεωγραφικὸ εὖρος καὶ σχετίζεται μὲ πρόσωπα ποὺ διέθεταν κάποια παιδεία, χωρὶς νὰ ἀνήκουν ἀπαραίτητα στὸν ἐκκλησιαστικὸ χῶρο.

Καμία ἀπὸ τὶς *διδαχὲς* τῶν ὁσίων δὲν μᾶς ἔχει παραδοθεῖ εἴτε ὡς ἔμμεση μαρτυρία εἴτε σὲ γραπτὴ, ἐπιστολιμαία ἢ ἄλλῃ μορφή. Ὑποθέτουμε, ὡστόσο, ὅτι ἀντικείμενὸ τους ὑπῆρξαν πρωτίστως ζητήματα ποὺ ἀπασχολοῦσαν ἀπλοὺς ἀνθρώπους τῆς ἐποχῆς καὶ ἔχρηζαν τῆς καθοδήγησης καὶ νοουθεσίας τῶν ὁσίων, ἐξ οὗ καὶ ὁ *ψυκωφελῆς* καὶ *σωτηριώδης* χαρακτῆρας τους. Ἐπιπλέον, οἱ δύο αὐτάδελφοι τήρησαν τὶς ὑποδείξεις τοῦ ἁγίου Νήφωνος, οἱ ὁποῖες ἀποτελοῦσαν μία γενικότερη τάση στὴ μοναστικὴ πολιτεία τοῦ Ἄθω στὶς ἀρχὲς τοῦ 16ου αἰ., δηλαδὴ τὴ σημασία τῆς κοινοβιακῆς ὀργάνωσης καὶ τὴν ἀνάγκη ἐπανευαγγελισμοῦ καὶ πνευματικῆς προετοιμασίας τῶν χριστιανικῶν πληθυσμῶν, λόγῳ τῆς διαρκοῦς ἀπειλῆς τῶν ἐξισλαμισμῶν καὶ τῆς διάδοσης ἐσχατολογικῶν ἀντιλήψεων⁹⁹.

96 *Αὐτόθι*, 153.240-246.

97 *Αὐτόθι*, 144.25-26: *οἶδα κἀγῶ*.

98 *Αὐτόθι*, 157.8-9.

99 *Αὐτόθι*, 42, ὅπου καὶ σχετικὴ βιβλιογραφία.

VIII. ΚΟΙΝΟΒΙΑΚΩΣ ΖΩΝΤΕΣ: ΠΡΟΤΥΠΑ ΚΑΙ ΠΡΟΤΕΡΑΙΟΤΗΤΕΣ

Τὰ μοναστικά πρότυπα τοῦ Ἁγίου Ὁρους καὶ εἰδικότερα ἡ ιδεώδης μοναχικὴ ζωὴ, ἐκφραζομένη μὲ τὸν κοινοβιακὸ βίον, ἀποτυπώθηκαν σὲ ἀγιολογικὰ κείμενα (βλ. *Βίον* τοῦ πατριάρχου Νήφωνος Β΄) καὶ σὲ ἔργα λογίων μοναχῶν, ὅπως ὁ Παχώμιος Ρουσάνος· εἶχαν δὲ ὡς κοινὴ στόχευση τὴ σπλιτέυση καὶ τὴν καταπολέμηση τοῦ φαινομένου τῆς ἰδιορρυθμίας, τὸ ὁποῖο φαίνεται πὼς εἶχε κυριαρχήσει στὸ Ὅρος κατὰ τοὺς 15ο καὶ 16ο αἰῶνες¹⁰⁰.

Οἱ ὄσιοι Νεκτάριος καὶ Θεοφάνης συνέστησαν στὸν λίθον τοῦ Βαρλαάμ αὐστηρὸ κοινόβιον, καθὼς πίστευαν πὼς ὁ ἀγώνας τῶν μοναχῶν θὰ ἔπρεπε νὰ γίνεται συλλογικὰ καὶ ὄχι ἀτομικὰ, ἐνῶ ἡ ἰδιορρυθμία δὲν συνέβαλλε στὸ μοναχικὸ ἥθος καὶ ἀλλοίωνε τὶς ἀρετὲς τῆς ὑπακοῆς καὶ τῆς ἀκτημοσύνης¹⁰¹. Ἡ ἀσκηση καὶ τὸ εἶδος τῆς μοναστικῆς ὀργάνωσης τῶν Ἀψαράδων στὸ ἡσυχαστήριό τους, στὸ νησὶ τῶν Ἰωαννίνων, μᾶς εἶναι ἄγνωστα. Μὲ τὴν ἔλευσή τους, ὡστόσο, στὰ Μετεῶρα υἰοθέτησαν τὸ κοινόβιον, ἐπηρεασμένοι ἀφενδὸς ἀπὸ τὴν ἀντίστοιχον ὀργάνωση τοῦ Μετεώρου καὶ ἀφετέρου ἀπὸ τὴ διδασκαλία τοῦ ἁγίου Νήφωνος. Σύμφωνα μὲ τὰ λεγόμενά τους, ἡ κοινοβιακὴ ζωὴ ἀποτελοῦσε *ἡμετέρα παράδοσιν*, τὴν ὁποία εἶχαν διατυπώσει σαφῶς τόσο στὸ *διαθηκῶν* γράμμα τους ὅσο καὶ ἐν *ἄλλοις γράμμασιν*¹⁰².

Ἐπίδραση ὡς πρὸς τὸ θέμα τῆς κοινοβιακῆς ζωῆς δέχθηκαν οἱ Ἀψαράδες καὶ ἀπὸ τὸν μητροπολίτη Λαρίσης Βησσαρίωνα Β΄, ἀντιγράφοντας στὸ *διαθηκῶν* γράμμα τους ἐκτενῆ χωρία ἀπὸ τὴν τρίτην διαθήκην τοῦ ἁγίου ἱεράρχου (ἔτ. 1534/35), ὅπου καὶ ἀναφορὰ στὴν ἴδρυση κοινοβίου κατὰ τὸ πρότυπον τοῦ Μετεώρου¹⁰³. Ὁ ἴδιος ὑπῆρξε κτίτωρ τῆς πλυσιόχωρης Μονῆς Δουσίκου, τῆς ὁποίας τὶς κτιτορικὲς διατάξεις καὶ τὸν κοινοβιακὸ κανονισμὸ ἐπιβεβαίωσε ὁ οἰκουμενικὸς πατριάρχης Ἱερεμίας Α΄ τὸν Ἀπρίλιον τοῦ 1536¹⁰⁴. Ὁ τελευταῖος διακρινόταν

¹⁰⁰ Παπαχρυσάνθου, *Ἡ διοίκηση τοῦ Ἁγίου Ὁρους (1600-1927)*, 18-19. Πασχαλίδης, «Θεολογικὰ ζητήματα», 89. Ὁ ἴδιος, «Ὁψεις ἀγιορειτικῆς ἱστορίας καὶ πνευματικότητος», 233-234. Χρυσοχοϊδης, «Παχώμιος Ρουσάνος», 221-222.

¹⁰¹ Στὸ *διαθηκῶν γράμμα* τους οἱ αὐτάδελφοι Ἀψαράδες ὀρίζουν πὼς στὸ πλαίσιον τῆς κοινοβιακῆς διαγωγῆς κοινὰ θὰ πρέπει νὰ εἶναι ἡ τράπεζα, τὰ ἐνδύματα, τὰ ὑποδήματα καὶ ἡ οἴκησι, ὥστε μὲσω τοῦ κοινῶς πολιτεῦσθαι, τῆς ἀκτημοσύνης καὶ τῆς ἐκκοπῆς τοῦ ἰδίου θελήματος νὰ ἀποφευχθῆ ἡ τάσι πρὸς τὴν ἰδιορρυθμίαν, ἐναντίον τῆς ὁποίας ἐπιστρατεύονται νοθεσίαι καὶ αὐστηρὰ ἐπιτίμια. Βλ. Ἀγορίτσας, *Ἀψαράδες*, 115.67-116.69, 116.87-117.93, 119.144-159.

¹⁰² *Αὐτόθι*, 115.63-66.

¹⁰³ Σοφιανός, «Ἅγιος Βησσαρίων», 226.15-227.16: *κατεστήσαμε ταύτην κοινόβιον ... ὡς ἐν τῷ Μετεώρῳ καὶ τοῖς λοιποῖς ἀληθέσι τε καὶ καθαροῖς καὶ ἀδόλοισ κοινοβίοις*. βλ. καὶ *διαθήκη* (ἔτ. 1545) τῶν κτιτόρων τῆς Μονῆς Ρουσάνου, Ἰωάσαφ καὶ Μαξίμου στὸ Σοφιανός, «Διαθήκη κτιτόρων Μονῆς Ρουσάνου», 34.16-19, 35.25-28.

¹⁰⁴ Σοφιανός, «Ἅγιος Βησσαρίων», 241-245.

γιά τὸ φιλομόναχο πνεῦμα του καὶ ἦταν ἔνθερμος ὑποστηρικτῆς τοῦ κοινοβιακοῦ τρόπου ζωῆς καὶ ὀργάνωσης, ὅπως γίνεται, ἄλλωστε, φανερὸ καὶ ἀπὸ τὸ πλῆθος τῶν ἐγγράφων ποὺ ἀπέλυσε γιὰ μονεὲς τοῦ ἑλλαδικοῦ χώρου, ἐπιβεβαιώνοντας τὸν κοινοβιακὸ τους χαρακτήρα¹⁰⁵.

ΙΧ. ΟΜΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΜΑΡΤΥΡΙΟ

Ὅπως ἔχει ἤδη ἐπισημανθεῖ ἀπὸ τὴ νεότερη ἔρευνα, ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 15ου αἰώ-
να τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο, ἀλλὰ καὶ οἱ κατὰ τόπους ἀρχιερεῖς καὶ κληρικοὶ
ἔδειξαν ἐνδιαφέρον γιὰ τὴ σύνταξη νεομαρτυριολογικῶν κειμένων καὶ συλλογῶν,
συνταγμένων συχνὰ ἀπὸ τὴ γραφίδα πατριαρχικῶν ὀφφικιαλίων, ὅπως οἱ *μεγά-
λοι ρήτορες* Μανουὴλ Κορίνθιος καὶ Ἀντώνιος Καρμαλίκης, ὁ *ρήτωρ* Ματθαῖος ὁ
Κρής¹⁰⁶, ἀλλὰ καὶ ἐλλόγιμων μοναχῶν, ἱεραρχῶν καὶ δόκιμων ὑμνογράφων, ὅπως
οἱ Ἰωάννης Μόσχος, Ἰουστίνος Δεκάδιος, Παχώμιος Ρουσάνος, καθὼς καὶ ὁ Θε-
οφάνης Ἐλεαβούλκος καὶ ὁ μαθητῆς του Δαμασκηνὸς Στουδίτης¹⁰⁷. Πρόκειται γιὰ
ἐπιβίωση τῆς προγενέστερης παλαιολόγειας παράδοσης, ποὺ στόχευε στὴ δια-
τήρηση τῆς μνήμης τῶν νεομαρτύρων, μέσω τῆς ἔνταξής τους στὸν λειτουργικὸ
χρόνο τῆς Ἐκκλησίας, καὶ στὴν προβολὴ τοῦ μαρτυρίου τους ὡς ὑπόδειγμα ζωῆς
(*πολιτεύεσθαι*) γιὰ τοὺς χριστιανοὺς ἔναντι τῶν Ὀθωμανῶν καὶ τοῦ ἀπειλητικοῦ
φαινομένου τῶν ἐξισλαμισμῶν¹⁰⁸.

Παρόμοια στόχευση εἶχε καὶ ἡ προσπάθεια ἐπανεναγγελισμοῦ τῶν ὑποδοῦ-
λων χριστιανικῶν πληθυσμῶν τοῦ ἑλλαδικοῦ χώρου μὲ τὴν ἀνάληψη κηρυκτικῆς
δραστηριότητας κατὰ τὸν 16ο αἰώνα. Ἡ δράση αὐτὴ –ποὺ ἐὰν δὲν εἶχε τὴν ἐπί-
νευση, ἦταν ἀσφαλῶς εἰς γνῶσιν τῶν οἰκουμενικῶν πατριαρχῶν, ὅπως ὁ Νήφων
Β΄ καὶ ὁ Ἱερεμίας Α΄ – ἐκπροσωπεῖται ἀπὸ ἀξιόλογες μορφές, ὅπως οἱ προαναφερ-

¹⁰⁵ Στρουμπάκης, *Ἱερεμίας Α΄*, 97-101. Πρβλ. Βαφειάδης, *Ἡ τέχνη τῆς δουλείας*, 173-174.

¹⁰⁶ Πατρινέλης, «Οἱ μεγάλοι ρήτορες», 17-38. Τωμαδάκης, «Μητροφάνης Θεσσαλονίκης», 134-137. Πασχαλίδης, «Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο καὶ νεομάρτυρες», 697-702.

¹⁰⁷ Μάνου, *Δαμασκηνὸς ὁ Στουδίτης*, 100-103. Σοφιανός, «Παχώμιος Ρουσάνος», 421-436. *Ἀκολουθία καὶ Λόγοι εἰς τὸν ὀσιομάρτυρα Ἰάκωβον τὸν Νέον*, 444-445, ὅπου καὶ ἄλλη βιβλιογραφία. Σημειω-
τέον πῶς οἱ Ματθαῖος Κρήτης καὶ Δαμασκηνὸς Στουδίτης δραστηριοποιοῦνται ὡς δάσκαλοι στὴ
Μονὴ τοῦ Μετεώρου καὶ στὸ περιβάλλον τῆς μητροπόλεως Λαρίσης (μὲ ἔδρα τὰ Τρίκαλα) κατὰ τὶς
δεκαετίες 1550-1560. Βλ. Δημητρακόπουλος, *Ἀρσένιος Ἐλασσόνος*, 52-56 [ἀνατυπ. Ὁ ἴδιος, «Σχο-
λεῖα Τρικάλων», 90-95].

¹⁰⁸ Βλ. Ἀγορίτσας, *Κωνσταντινούπολη*, 480-482. Κίταρτζι Bayri, "Deux logothètes", 267-280. Ὁ ἴδιος, *Warriors, Martyrs, and Devrishes*, 104-124, 131-136. Ζαχαριάδου, «Βίοι νεοτέρων Ἁγίων», 215-225. Πασχαλίδης, «Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο καὶ νεομάρτυρες», 700. Γιὰ μία διαφορετικὴ θεώρηση τοῦ
φαινομένου τῶν νεομαρτύρων βλ. Μίνκον, *Conversion to Islam in the Balkans*, 28-109, καὶ ἰδίως σσ.
82-89.

Είκ. 12. Ο νεομάρτυρας Ἰωάννης ὁ ἐξ Ἰωαννίνων († 1526). Τοιχογραφία στὸν βορειοδυτικὸ πεσοδ τοῦ καθολικοῦ τῆς Ἱ. Μονῆς Βαρλαάμ (ἔτ. 1548).

θέντες ὄσιοι Ἰάκωβος ὁ Νέος, Δαβίδ ὁ ἐν Εὐβοίᾳ, Διονύσιος ὁ ἐν Ὀλύμπῳ, ἀλλὰ καὶ ὁ Παχώμιος Ρουσάνος¹⁰⁹. Μάλιστα, ὁ οἰκουμενικὸς πατριάρχης Νήφων Β΄ φαίνεται πῶς διαδραμάτισε ἰδιαίτερο ρόλο ὡς πνευματικὸς καθοδηγητὴς ἀρκετῶν ὁμολογητῶν καὶ μαρτύρων¹¹⁰.

Τὸ φαινόμενο τῶν νεομαρτύρων προσεῖλκυσε νωρὶς τὴν προσοχὴ τῆς μοναστικῆς πολιτείας τῶν Μετεώρων, καὶ μάλιστα τῶν Νεκταρίου καὶ Θεοφάνους, ἐὰν κρίνουμε ἀπὸ τὸ ἐνδιαφέρον τους γιὰ τὸ μαρτύριο τῶν Μακαρίου καὶ Ἰωάσαφ, μαθητῶν τοῦ ἁγίου Νήφωνος, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν περίπτωση τοῦ συμπατριώτη τους, νεομάρτυρα Ἰωάννη τοῦ ἐξ Ἰωαννίνων¹¹¹. Ὁ τελευταῖος μαρτύρησε στὴν Κωνσταντινούπολη († 18 Ἀπρ. 1526), ἀφοῦ πρώτα ἐξομολογήθηκε στὸν *πρωτοπαπᾶ* Καλόθετο¹¹². Λίγα ἔτη ἀργότερα, τὸ 1533, ὁ πατριαρχικὸς *ἐξαρχος* Γρηγόριος κατὰ τὴν παραμονή του στὸ Ναύπλιο δώρισε στὸν ἐκεῖ *πρωτοπαπᾶ* Νικόλαο Μαλαξὸ τεμάχιο λειψάνου τοῦ νεομάρτυρος, καθὼς καὶ τὴν ἀκολουθία ποὺ εἶχε συνθέσει στὴ μνήμη του ὁ *μέγας ρήτωρ* Ἀντώνιος Καρμαλίκης¹¹³.

Ἀκολουθία γιὰ τὸν Ἰωάννη συνέταξε καὶ ὁ Ἰουστίνος Δεκάδιος, ὁ ὁποῖος στὰ 1532/3 βρισκόταν στὴν Κωνσταντινούπολη, κινούμενος στὸ περιβάλλον τοῦ Πατριαρχείου· ἀγνοοῦμε, ὥστόσο, ἐὰν ἡ σύνταξή της ἔγινε κατόπιν αἰτήματος εὐσεβῶν Ἰωαννιτῶν ἢ τῶν ὁσίων Ἀψαράδων¹¹⁴. Οἱ τελευταῖοι κατὰ τὴν παραμονή τους στὴ βασιλίδα τῶν πόλεων τὸ 1533/4 ἐξασφάλισαν πιθανῶς τὴν κἀρα τοῦ νεομάρτυρα, ἡ μορφή τοῦ ὁποίου ἱστορήθηκε τὸ 1548 στὸν βορειοδυτικὸ πεσοδ τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς Βαρλαάμ, δίπλα σὲ αὐτὴν τοῦ μέντορά τους, πατριάρχη Νήφωνος Β΄¹¹⁵ (Εἰκ. 12).

109 Χρυσοχοϊδης, «Παχώμιος Ρουσάνος», 215. Γλαβίνας, «Ὁ κύκλος τῶν μαθητῶν», 167. Βλ. ἀνωτέρω καὶ σημ. 92.

110 Πασχαλίδης, «Θεολογικὰ ζητήματα», 90.

111 Ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς Ἀψαράδες, καὶ ὁ ἡγούμενος τοῦ Μετεώρου Σισίνιος ἔδειξε ἐνδιαφέρον γιὰ τὸ λειψάνο τοῦ νεομάρτυρα Νικολάου τοῦ ἐξ Ἰχθύος († 1554, Κωνσταντινούπολη), τὴ σύνταξη τῆς *Ἀκολουθίας* τοῦ ὁποίου ἀνέθεσε στὸν Δαμασκηνὸ Στουδίτη τὸ 1558. Τὸ ἴδιο διάστημα (16 Αὐγ. 1551) φέρεται νὰ μαρτύρησε καὶ ὁ ὀσιώτατος Νικόδημος ἀπὸ τὰ Μετέωρα. Μάνου, *Δαμασκηνὸς ὁ Στουδίτης*, 75-79. Πρβλ. Βαφειάδης, *Ἡ Μονὴ τοῦ Ἁγίου καὶ Μεγάλου Μετεώρου*, 255-256.

112 Σημείωμα τοῦ ἔτους 1546/7 στὸν κώδικα 99 τῆς Μονῆς Παναγίας Χάλκης ἀναφέρει πῶς: + Ἀφερῶν ἔως εἰς τὸν μέγ(αν) Δημήτριον | ἐν τῇ νήσῳ τῆς Πριγγίτου παρα τῆς | τιμωτ(άτης) Κυριακῆς θυγατρὸς τοῦ μεγ(άλου) οἰκονόμου π(α)π(ᾶ) κ(ὺρ) Καλοθέτου ἐν ἐτι | .ζνε΄ (ἰνδικτιώνος) ε΄κ΄. Βλ. Κουρουπῶ – Géhin, *Les manuscrits du monastère de la Panaghia de Chalki*, 277. Εἶναι πιθανὸν οἱ δύο Καλόθετοι νὰ ἀποτελοῦν τὸ ἴδιο πρόσωπο, ἀλλὰ ἡ ταύτισή τους δὲν μπορεῖ νὰ ἐπιβεβαιωθεῖ.

113 Γιὰ τὸ πρόσωπό του βλ. Πατρινέλης, «Οἱ μεγάλοι ρήτορες», 26-34, καὶ Γριτσόπουλος, *Πατριαρχικὴ Σχολή*, 81-87.

114 Ὁ Ἰουστίνος Δεκάδιος, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν *Ἀκολουθία* τοῦ νεομάρτυρα Ἰωάννη (κώδ. *Μετεώρου* 209, ff. 311r-329v [ἔτ. 1551] καὶ 351r-361v [ἔτ. 1553/4], καὶ *Παντελεήμονος* 375, ff. 122r-134v), συνέταξε καὶ αὐτὴ τοῦ ὁσίου Ἀθανασίου τοῦ Μετεωρίτη (κώδ. *Μετεώρου* 128, ff. 18r-31v, καὶ 209, ff. 329v-350v). Βλ. Σοφινός, *Ὁ ὀσιος Ἀθανάσιος ὁ Μετεωρίτης*, 84-93.

115 Πρβλ. Βαφειάδης, *Ἡ τέχνη τῆς δουλείας*, 281, εἰκ. 25.

Χ. ΑΠΟΠΕΙΡΑ ΑΠΟΤΙΜΗΣΗΣ

Οί ὄσοι Νεκτάριος καὶ Θεοφάνης Ἀψαράδες (ca. 1470 – 1544/50), παραφράζοντας τὴ ρήση τοῦ ποιητῆ¹¹⁶, δὲν ἦταν ἀπλῶς τοῦ καιροῦ τους, τὸν ἀντιπροσώπευαν κίολας· χαρακτηρίζεται δὲ ὁ καιρὸς ποὺ ἔζησαν ἀπὸ τὴν προσπάθεια ἀνασυγκρότησης καὶ ἀνάκαμψης –κοινωνικῆς, οἰκονομικῆς, πνευματικῆς, ἐκκλησιαστικῆς– τοῦ γένους τῶν χριστιανῶν ὀρθοδόξων Ρωμιῶν, μετὰ τὴν ὀλοκλήρωση τῆς ὀθωμανικῆς κατάκτησης.

Ἡ ἐξέταση τοῦ σχετικοῦ μὲ τὸ πρόσωπό τους ἀγιολογικοῦ καὶ ἄλλου σύγχρονου μὲ αὐτοὺς πρωτογενοῦς ὕλικου ἀποκαλύπτει δύο πολυσιχιδεῖς προσωπικότητες, γόνους ἐπιφανοῦς οἰκογενείας τῶν Ἰωαννίνων, οἱ ὅποιοι συνέβαλαν κατὰ πολὺ στὴ μοναστικὴ ἀναγέννηση τοῦ 16ου αἰῶνα. Ἐκτὸς ἀπὸ κτίτορες καὶ πνευματικοὶ καθοδηγητὲς δύο ἡσυχαστηρίων στὴν περιοχὴ τῶν Ἰωαννίνων καὶ τῆς Μονῆς Βαρλαάμ στὰ Μετέωρα, οἱ Ἀψαράδες ἀνέπτυξαν καὶ εὐρὴ δίκτυο ἐπαφῶν ποὺ ἐκτεινόταν ἀπὸ τὸν γενέθλιο τόπο τῶν Ἰωαννίνων καὶ τὴν Κωνσταντινούπολη ὡς τὴ μακρινὴ Βλαχία, καὶ ἀπὸ τὴ μοναστικὴ κοινότητα τοῦ νησιοῦ στὴ λίμνη Παμβώτιδα ὡς τὰ Μετέωρα καὶ τὴν ἀθωνικὴ πολιτεία. Στὶς ἐπαφές τους συγκαταλέγονται πολιτικὲς (ὀθωμανικὲς) καὶ ἐκκλησιαστικὲς ἀρχές, ἀλλὰ καὶ πλῆθος λαϊκῶν, κληρικῶν καὶ μοναχῶν. Ἀρκούμεστε νὰ ἐπισημάνουμε τὸν καταλυτικὸ ρόλο ποὺ ἔπαιξαν στὴ μετέπειτα πορεία τους ἡ σύντομη μαθητεία κοντὰ στὸν ἅγιο πατριάρχη Νήφωνα Β΄ καὶ οἱ πνευματικὲς ἐπιταγὲς ποὺ ἔλαβαν ἀπὸ αὐτόν.

Οἱ πολιτικὲς, οἰκονομικὲς, κοινωνικὲς – φιλικὲς καὶ πνευματικὲς σχέσεις ποὺ ἀνέπτυξαν οἱ δύο ἀυτάδελφοι χαρακτηρίζονται ἀπὸ ποικιλία, ἐνῶ διαμορφώνονται καὶ ἐπηρεάζονται ἀπὸ τὶς κατὰ καιροὺς συνθηκὲς καὶ ἀνάγκες τῆς ἐποχῆς. Εἶναι μάλιστα ἀποκαλυπτικὲς τοῦ δυναμισμοῦ καὶ τῆς δράσης τῶν ὁσίων σὲ μία περίοδο μεγάλων κινδύνων, προκλήσεων καὶ εὐκαιριῶν γιὰ τὸ δοῦλον γένος. Τὸ παράδειγμά τους μιμήθηκαν καὶ ἄλλοι, ὅπως οἱ ἐπίσης Γιαννιώτες κτίτορες τῆς μετεωρίτικης Μονῆς Ρουσάνου, Ἰωάσαφ καὶ Μάξιμος (ca 1527-1529), ἐνῶ ἡ πνευματικὴ τους παρακαταθήκη στὰ Μετέωρα ἀλλὰ καὶ εὐρύτερα διατηρήθηκε ζωντανὴ ἐπὶ μακρόν.

116 Βλ. Σεφέρης, «2 Ἀπρίλη 1933», στὸ *Μέρες Β΄*, 24 Αὐγούστου 1931 – 12 Φεβρουαρίου 1934, 119.

PEOPLE AND PLACES
IN THE VITA OF *HOSIOI*
NEKTARIOS AND THEOPHANES
APSARAS

Demetrios C. Agoritsas

Hosioi Nektarios and Theophanes Apsaras (ca. 1470 - 1544/50) were important figures of post-Byzantine monasticism, during a time when Modern Hellenism strived to recover after the consolidation of ottoman rule, and reorganise socially, economically, spiritually, and ecclesiastically.

The study of hagiographical texts and other contemporary sources related to the Apsaras brothers reveals two manifold personalities, descendants of a prominent family of Ioannina, who contributed greatly to the monastic renaissance of the sixteenth century. Besides the establishment and organisation of their monastic foundations, Nektarios and Theophanes also developed a wide-network, which stretched from their homecity (Ioannina) and Constantinople to the distant Wallachia, and from their hermitage on the island of Ioannina to the monastic communities of Meteora and Mount Athos. Their contacts included political and ecclesiastical authorities, as well as laymen, monks and other clerics. Moreover, it is worth noting the important role that the teachings and spiritual guidance of Saint Nephon (d. 1508), Patriarch of Constantinople, played in their later life.

This network was characterized by variety, being shaped and influenced by the conditions and needs of their time. Furthermore, it reveals the two brothers' dynamism and actions in a period of great danger, challenge and opportunity for Modern Hellenism. Apsaras brothers became a paradigm for other monastics as well, e.g. the founding fathers of the nearby Rousanou Monastery (Meteora), Joasaph and Maximos (ca. 1527-1529), who also came from Ioannina; while their spiritual legacy in Meteora and elsewhere was kept alive for a considerable period of time.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Πηγές

- Αγορίτσας Δ. Κ., *Βίος και πολιτεία τῶν ὁσίων Νεκταρίου καὶ Θεοφάνους τῶν Ἀφαράδων, κτιτόρων τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Βαρλαάμ. Βίος – διαθηκῶν γράμμα – ἐγκωμιαστικά κείμενα*, Ἱερὰ Μονὴ Βαρλαάμ καὶ Ἅγια Μετέωρα 2018.
- Ἀθηναγόρας μητροπολίτης Παραμυθίας καὶ Πάργης, «Νέος Κουβαρᾶς ἦτοι χρονικὰ σημεῖωματα ἀναφερόμενα εἰς τὴν πόλιν ἰδίᾳ τῶν Ἰωαννίνων, εἰς μονὰς αὐτῆς καὶ τὰς ἐπαρχίας αὐτῆς», *Ἠπειρ.Χρον* 4 (1929), 1-54.
- Ἀκολουθία καὶ Λόγοι εἰς τὸν ὁσιομάρτυρα Ἰάκωβον τὸν Νέον († α΄ Νοεμβρίου 1519)*, [Ἄνθη Εὐσεβεΐας 14], ἐπιμ. Ἰ. Μ. Παναγίας Χρυσοποδαριτίσσης - Νεζερῶν Πατρῶν, Ἀθῆναι 2014.
- Βέης Ν. Ἀ., «Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν μονῶν τῶν Μετεώρων», *Βυζαντις Α΄* (1909), 191-332.
- Γλαβίνας Α. Ἀ., «Ἀνέκδοτος βίος τοῦ Ἁγίου Διονυσίου ἰδρυτῆ τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Ἁγίας Τριάδος Ὀλύμπου», *Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς* 693 (Ἰαν.-Φεβρ. 1983), 18-30.
- Δελιαλῆς Ν. Π., «Ἡ Διαθήκη τοῦ Ὁσίου Νικάνορος τοῦ Θεσσαλονικέως», *Μακεδονικά* 4 (1955-1960), 416-425.
- , «Τὸ πρωτότυπον τῆς Διαθήκης τοῦ Ὁσίου Νικάνορος τοῦ Θεσσαλονικέως καὶ τέσσερα ἄλλα ἀνέκδοτα ἔγγραφα», *Μακεδονικά* 9 (1969), 243-265.
- Δουκάκης Κ. Χ., *Ἐκλόγιον ἢ Μέγας Συναξαριστής*, Ἀθῆναι 1895.
- Ζακυθηνὸς Δ., «Ἀνέκδοτον γράμμα τοῦ πατριάρχου Ἱερεμίου τοῦ Α΄ περὶ τῆς μονῆς τῆς Κορακονησίας», *ΕΕΒΣ* 13 (1937), 192-196.
- , «Ἀνέκδοτα πατριαρχικά καὶ ἐκκλησιαστικά γράμματα περὶ τῶν μονῶν τῶν Μετεώρων», *Ἑλληνικά* 10 (1937-1938), 281-306.
- Ζαχαριάδου Ἐ., *Δέκα τουρκικά ἔγγραφα γιὰ τὴν Μεγάλῃ Ἐκκλησίᾳ (1483-1567)*, [ΕΙΕ/ΙΒΕ, Πηγὲς 2], Ἀθῆνα 1996.
- Λαῖτου Σ., *Τὰ ὀθωμανικά ἔγγραφα τῆς Μονῆς Βαρλαάμ Μετεώρων, 16ος -19ος αἰ.*, Ἀθῆνα 2011.
- Λάμπρος Σ., «Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν μονῶν τῶν Μετεώρων», *ΝΕ* 2 (1905), 49-156.
- Παῖζη-Ἀποστολοπούλου Μ., καὶ Ἀποστολόπουλος Δ. Γ., *Μετὰ τὴν Κατάκτηση. Στοχαστικὲς προσαρμογὲς τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως σὲ ἀνέκδοτη ἐγκύκλιον τοῦ 1477*, [ΕΙΕ-ΚΝΕ 91], Ἀθῆνα 2006.
- Πατρινέλης Χ. Γ., «Δύο ἀνέκδοτα κείμενα περὶ τοῦ Μανουὴλ Κορινθίου. (Μία ἐπιστολὴ τοῦ Ἰουστίνου Δεκαδίου καὶ μία «ἐνθύμηση»)», *Πελοποννησιακά* 8 (1971), 137-146.
- Σοφιανὸς Δ. Ζ., «Χατζή-Γερασίμου ἱερομονάχου Δουσικιώτη, Ἀνέκδοτο ἐγκώμιον

- (1826) τοῦ ἁγίου Βησσαρίωνος, μητροπολίτη Λαρίσης (Μάρτ. 1527 – Σεπτ. 1540) καὶ κτίτορα τῆς Μονῆς Δουσίκου. Προσωπογραφικὰ καὶ χρονολογικὰ ἁγίου Βησσαρίωνος», *Τρικαλινὰ* 7 (1987), 7-40.
- , *Ὁ ὄσιος Ἀθανάσιος ὁ Μετεωρίτης. Βίος, ἀκολουθία, συναζάρια*, Μετέωρα 1990.
- , «Ἡ διαθήκη (ἔτους 1545) τῶν κτιτόρων τῆς Μονῆς Ρουσάνου ἱερομονάχων Ἰωάσαφ καὶ Μαξίμου. Συμβολὴ στὴν ἱστορία τῆς Μονῆς», *Τρικαλινὰ* 12 (1992), 7-38.
- , «Ὁ Ἅγιος Βησσαρίων Μητροπολίτης Λαρίσης (1527-1540) καὶ κτίτορας τῆς Μονῆς Δουσίκου. Ἀνέκδοτα ἀγιολογικὰ καὶ ἄλλα κείμενα», *Μεσαιωνικὰ καὶ Νέα Ἑλληνικὰ* 4 (1992), 172-282.
- , «Ἡ ἀρχικὴ ἀνέκδοτη Ἀκολουθία τοῦ ἁγίου Νήφωνος (11 Αὐγ. 1508) ποίημα Ἰουστίνου Δεκαδύου. Κῶδ. 38 μονῆς Βαρλαάμ Μετεώρων (ἔτ. 1518)»: *Ἅγιος Νήφων, πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως (1508-2008). Τόμος ἐπετειακὸς ἐπὶ τῇ συμπληρώσει πεντακοσίων ἐτῶν ἀπὸ τῆς κοιμήσεως αὐτοῦ*, Ἅγιον Ὅρος 2008, 242-271.
- Delilbaşı M., «1564 Tarihli Mufassal Yanya Livasi Tahrir Defterine Göre Yanya Kenti ve Köyleri», *Belgeler* 17, 21 (1996), 1-40.
- Delilbaşı M., καὶ Arıkan M., *Hicrî 859 Tarihli, Sûret-i Defter-i Sancak-ı Tırhala*, [Türk Tarih Kurumu Yanınları 14.27], τόμ. 1, Ankara 2001.
- Greco V., *Viața Sfântului Nifon. O redacțiune grecească inedită, editată, tradusă și însoțită cu o introducere de Vasile Greco (Βίος καὶ Πολιτεία τοῦ Ἁγίου Νήφωνος. Ἀνεκδότος παράφρασις νῦν τὸ πρῶτον ἐκδιδομένη, καὶ εἰς ρουμανικὴν γλῶσσαν μεταφραζόμενη ὑπὸ Βασιλείου Γκραϊκού)*, București, 1944.
- Hurmuzaki E. (ἐπιμ.), *Documente privitoare la Istoria Românilor*, τόμ. 14.3 (c. 1560 - c. 1820), București 1936.
- Lemerle P., *Actes de Kutlumus*, [Archives de l'Athos 2], ²Paris 1988.
- Rigo A., *La «Cronaca delle Meteore». La storia dei monasteri della Tessaglia tra XIII e XVI secolo*, [Orientalia Venetiana 8], Firenze 1999.
- Thomas J., καὶ Constantinides-Hero A. (ἐπιμ.), *Byzantine Monastic Foundation Documents. A Complete Translation of the Surviving Founder's Typika and Testaments*, [Dumbarton Oaks Studies 5], τόμ. 5, Washington D. C. 2000.
- Zachariadou E. A., «Ottoman Documents from the Archives of Dionysiou (Mount Athos) 1495-1520», *Südost-Forschungen* 30 (1971), 1-35 [ἀνατ. στό: *Romania and the Turks (c. 1300-c. 1500)*, Variorum Reprints, London 1985, ἀρ. 16].

Τίτλοι σε ελληνικὴ γράφῃ

- Ὁ Ἅγιος Βησσαρίων, Ἀρχιεπίσκοπος Λαρίσης καὶ Τρίκκης καὶ κτίτωρ τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Δουσίκου (1490-1540). Βίος – Ἀκολουθία*, Τρίκαλα 2014.
- Αγορίτσας Δ. Κ., «Ἀντώνιος Ἀψαρᾶς, ἐπίσκοπος Βελλᾶς, χορηγὸς τῶν τοιχογραφιῶν

- της λιτής του καθολικού της Ίερᾶς Μονῆς Βαρλαάμ (1565)», *Ἡπειρωτικό Ἡμερολόγιο* 31 (2012), 269-286.
- , *Κωνσταντινούπολη. Ἡ πόλη καὶ ἡ κοινωμία της στὰ χρόνια τῶν πρώτων Παλαιολόγων (1261-1328)*, [Βυζαντινὰ Κείμενα καὶ Μελέτες 62], Θεσσαλονίκη 2016.
- , «Μετεώρα: ἀπὸ τὴ Σκῆτη τῶν Σταγῶν στὸν ὀργανωμένο κοινοβιακὸ βίο. Παράδοση καὶ ἐξέλιξη», *Βυζαντινὰ* 36 (2018), 33-66.
- , «Τὰ μετόχια τῶν θεσσαλικῶν μονῶν τῶν Μετεώρων καὶ τοῦ Δουσίκου στὴν Ὀσδῖνα τῆς Θεσπρωτίας. Πρώτη προσέγγιση», *Πρακτικὰ τοῦ Γ' Πανεπειρωτικοῦ Συνεδρίου* (ὑπὸ δημοσίευση).
- Ἀμοιρίδου Ε., «Ὁσιος Διονύσιος καὶ Ὁσιος Νικάνορας. Οἱ σχέσεις τῶν δύο λαμπρῶν ἁγίων τῆς Μακεδονίας»: *Διονύσιος ὁ ἐν Ὀλύμπῳ. Ἡ ζωὴ καὶ ἡ δράση τοῦ ὁσίου*, Κατερίνη 2000, 64-85.
- Βακαλόπουλος Α. Ε., *Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ. Τουρκοκρατία 1453-1669*, τόμ. Β', Θεσσαλονίκη 1976.
- Βαφειάδης Κ. Μ., *Ἡ τέχνη τῆς δουλείας καὶ ἡ δούλη τέχνη, 15ος-17ος αἰ. Ἡ «κρητικὴ» ζωγραφικὴ ὡς τεκμήριο τῆς Μεταβυζαντινῆς πολιτικῆς θεωρίας καὶ ἠθικῆς*, Ἀθήνα 2017.
- , *Ἡ Μονὴ τοῦ Ἁγίου καὶ Μεγάλου Μετεώρου. Ἱστορία – Προσωπογραφία – Βίος πνευματικὸς ἐπὶ τῇ βάσει τῶν γραπτῶν καὶ ἀρχαιολογικῶν μαρτυριῶν (12^{ος} – 20^{ος} αἰ.)*, [Ἱερὰ Βασιλικὴ Μονὴ τοῦ Ἁγίου καὶ Μεγάλου Μετεώρου, Ἐπιστημονικὰ Δημοσιεύματα, ἀρ. 1], Ἅγια Μετέωρα 2019.
- Βέης Ν. Α., «Παλαιοὶ κατάλογοι Βιβλιοθηκῶν ἐκ τῶν κωδίκων Μετεώρων», *Revue de l'orient chrétien* 7 (17) (1912), 268-279.
- , *Τὰ χειρόγραφα τῶν Μετεώρων. Κατάλογος περιγραφικὸς τῶν χειρογράφων κωδίκων τῶν ἀποκειμένων εἰς τὰς μονὰς τῶν Μετεώρων*, τόμ. Α', ἐπιμ. Λ. Ἰ. Βρανούσης, Ἀθῆνα 1967.
- , *Τὰ χειρόγραφα τῶν Μετεώρων. Κατάλογος περιγραφικὸς τῶν χειρογράφων κωδίκων τῶν ἀποκειμένων εἰς τὰς μονὰς τῶν Μετεώρων*, τόμ. Β', ἐπιμ. Δ. Ζ. Σοφιανός, Ἀθῆνα 1984.
- Βίος καὶ πολιτεία τοῦ ὁσίου καὶ θεοφόρου πατρὸς ἡμῶν Ἰακώβου τοῦ νέου ὀσιομάρτυρος*, [Ἄνθη Εὐσεβείας 7], ἐπιμ. Ἰ. Μ. Παναγίας Χρυσοποδαριτίσης - Νεξερῶν Πατρῶν, Ἀθῆνα 2003.
- Γλαβίνας Α. Α., *Ὁ ἅγιος Διονύσιος ὁ ἐν τῷ Ὀλύμπῳ*, [ΕΕΘΣΑΠΘ, Παράρτημα ἀρ. 30 τοῦ 26ου τόμου], Θεσσαλονίκη 1981.
- , «Ὁ κύκλος τῶν μαθητῶν τοῦ ἁγίου Νήφωνος»: *Ὁ ἅγιος Νήφων, πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως (1508-2008). Τόμος ἐπετειακὸς ἐπὶ τῇ συμπληρώσει πεντακοσίων ἐτῶν ἀπὸ τῆς κοιμήσεως αὐτοῦ*, Ἅγιον Ὄρος 2008, 146-173.
- Γριτσόπουλος Τ. Α., *Πατριαρχικὴ Μεγάλὴ τοῦ Γένους Σχολή*, τόμ. Α', Ἀθῆνα 1966.
- Δημητρακόπουλος Φ. Α., «Σχολεῖα Τρικάλων στὰ μέσα τοῦ 16ου αἰῶνα καὶ ἡ παιδεία

- τοῦ Ἀρσένιου Ἐλασσόνος», *Τρικαλινὰ* 5 (1985), 79-106.
- , *Ἀρσένιος Ἐλασσόνος (1550-1626). Βίος - ἔργο - ἀπομνημονεύματα*, Ἀθήνα 2007.
- Ζαχαριάδου Ἐ., «Βίοι νεοτέρων Ἁγίων: ἡ ἐπαγρύπνηση γιὰ τὸ ποίμνιο»: *Οἱ Ἥρωες τῆς Ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας. Οἱ Νέοι Ἁγιοί, 8ος-16ος αἰώνας*, [ΕΙΕ/ΙΒΕ, Διεθνῆ Συμπόσια 15], ἐπιμ. Ἐ. Κουντούρα-Γαλάκη, Ἀθήνα 2004, 215-225.
- Θεοτέκνη (Μητσικώστα) μοναχή, *Στὸν βράχο τῆς ἱσαγγελῆς πολιτείας. Οἱ ἄγιοι κτίτορες τοῦ Βαρλαάμ. Ἀφηγηματικὴ βιογραφία τῶν κτιτόρων τῆς ἐν Μετεώροις Ἱερᾶς Μονῆς Βαρλαάμ ὁσίων Θεοφάνους καὶ Νεκταρίου τῶν Ἀψαρᾶδων*, Ἅγια Μετέωρα 41998.
- , *Τὸ πέτρινο δάσος: Ἱερὰ Ἀσκητήρια*, τόμ. Α', Ἅγια Μετέωρα 2010.
- , «Ἡ διαχρονικὴ συμβολὴ τῶν Ἐπισκόπων Σταγῶν στὴν Καλαμπάκα καὶ στὴν Ἁγιομετεωρίτικη πολιτεία, βάσει τῶν γραπτῶν πηγῶν»: *Χρυσοῦν Ἰωβηλαῖον. Τιμητικὸς Τόμος τῷ σεβασμιωτάτῳ μητροπολίτῃ Σταγῶν καὶ Μετεώρων κ.κ. Σεραφεῖμ, ἐπὶ τῇ συμπληρώσει πεντηκονταετίας ἱερωσύνης (1965-2015) καὶ τεσσαρακονταετίας ἀρχιερωσύνης (1970-2015)*, Καλαμπάκα 2016, 37-68.
- Κονιδάρης Ἰ. Μ., *Νομικὴ θεώρηση τῶν μοναστηριακῶν τοπικῶν*, Ἀθήνα 2003.
- Κορδῶσης Μ. Σ., *Τὰ Βυζαντινὰ Γιάννενα. Κάστρο (πόλη) – ξώκαστρο. Κοινωνία – διοίκηση – οἰκονομία*, Ἀθήνα 2003.
- Κοτζαγεώργης Φ. Κ., «Τὰ μοναστήρια ὡς ὀθωμανικὲς τοπικὲς ἐλίτ»: *Μοναστήρια, οἰκονομία καὶ πολιτικὴ. Ἀπὸ τοὺς μεσαιωνικοὺς στοὺς νεώτερους χρόνους*, ἐπιμ. Ἡ. Κολοβὸς, Ἡράκλειο 2011, 163-190.
- Κωνσταντινίδης Κ. Ν., *Οἱ ἀρχὲς τῆς οἰκονομικῆς καὶ πνευματικῆς ἀνάπτυξης τῶν Ἰωαννίνων (13ος -15ος αἰ)*, Ἰωάννινα 2006.
- Λαῖου Σ., «Τὸ δίκτυο τῶν βακουφίων τῆς πόλης τῶν Τρικάλων, 15ος-16ος αἰώνας», *Ἴονιος Λόγος* (Τόμος χαριστήριος στὸν Δημήτρη Ζ. Σοφιανὸ) 1 (2007), 125-132.
- Λάμπρος Σ., «Τὸ ἐν Ἰωαννίνοις Ἀρχιμανδρεῖον καὶ οἱ ἐν αὐτῷ κώδικες», *ΝΕ* 10 (1913), 398-418.
- , «Περὶ τῆς παιδείας ἐν Ἰωαννίνοις ἐπὶ Τουρκοκρατίας», *ΝΕ* 13 (1916), 273-283.
- Μάνου Λ. Ν., *Δαμασκηνὸς ὁ Στουδίτης. Ὁ Βίος καὶ τὸ ἔργο του*, [Ἀνάλεκτα τῆς καθ' ἡμᾶς Ἀνατολῆς 8], Ἀθήνα 1999.
- Μεργιαλῆ-Σαχᾶ Σ., *Γράφοντας ἱστορία μὲ τοὺς ἁγίους. Ἀπὸ τὴν κοινωνία τῶν ἁγίων στὴν κοινωνία τῶν Παλαιολόγων (1261-1453)*, Ἀθήνα 2014.
- Μέρτζιος Κ., «Τὸ ἐν Βενετία Ἡπειρωτικὸν Ἀρχεῖον», *Ἡπειρ.Χρον* 11 (1936), 1-341.
- Ὁ Ἅγιος Βησσαρίων, Ἀρχιεπίσκοπος Λαρίσης καὶ Τρίκκης καὶ κτίτωρ τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Δουσίου (1490-1540). Βίος – Ἀκολουθία*, Τρίκαλα 2014.
- Ὁ Ἅγιος Νήφων, πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως (1508-2008). Τόμος ἐπετειακὸς ἐπὶ τῇ συμπληρώσει πεντακοσίων ἐτῶν ἀπὸ τῆς κοιμήσεως αὐτοῦ*, Ἅγιον Ὅρος 2008.
- Παπαδόπουλος-Κεραμεὺς Α., «Περὶ τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου Θεολήπτου Α'», *ΔΙΕΕΕ* 3 (1889), 486-493.

- Παπαχρυσάνθου Δ., *Η διοίκηση τοῦ Ἁγίου Ὁρους (1600-1927). Σύντομη ἱστορική ἐπισκόπηση*, [ΕΙΕ/ΙΒΕ, Ἀθωνικά Σύμμεικτα 6], Ἀθήνα 1999.
- Πασχαλίδης Σ. Α., «Θεολογικά ζητήματα καὶ μοναστική πνευματικότητα στὸ Ἅγιον Ὄρος κατὰ τὸν 15ο καὶ 16ο αἰώνα»: *Τὸ Ἅγιον Ὄρος στὸν 15ο καὶ 16ο αἰώνα. Πνευματικὸς βίος – Ἱστορία – Τέχνη*, ἐπιμ. Α. Ντοῦρος, Φ. Χατζηαντωνίου καὶ Δ. Κακλαμᾶνος, Θεσσαλονίκη 2011, 87-105.
- , «Τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο καὶ οἱ νεομάρτυρες»: *Εἰς μαρτύριον τοῖς ἔθνεσι. Τόμος χαριστήριος εἰκοσαετηρικὸς εἰς τὸν Οἰκουμενικὸν Πατριάρχην κ.κ. Βαρθολομαῖον*, Θεσσαλονίκη 2011, 697-722.
- , «Ὅψεις τῆς ἀγιορειτικῆς ἱστορίας καὶ πνευματικότητας κατὰ τὸν 15ο καὶ 16ο αἰώνα»: *Πρακτικά ΣΤ΄ Διεθνoῦς Ἐπιστημονικοῦ Συνεδρίου: “Τὸ Ἅγιον Ὄρος στὸν 15ο καὶ 16ο αἰώνα”*, ἐπιμ. Κ. Χρυσοχοῖδης κ.ἄ., Θεσσαλονίκη 2012, 225-235.
- , «Ἀπὸ τῆ Θεσσαλονίκη στὰ Γρεβενά: Αναδιφώντας τὸν Βίο τοῦ ὀσίου Νικάνορος καὶ τῆ Βιβλιοθήκη τῆς Μονῆς του»: *Ἡ Δυτικὴ Μακεδονία στοὺς Νεότερους Χρόνους*, [Ἐταιρεία Δυτικομακεδονικῶν Μελετῶν, Ἐπιστημονικὲς Ἐκδόσεις 1], ἐπιμ. Χ. Καρανάσιος κ.ἄ., Γρεβενά 2016, 417-429.
- Πατρινέλης Χ. Γ., «Οἱ μεγάλοι ρήτορες Μανουὴλ Κορίνθιος, Ἀντώνιος, Μανουὴλ Γαλησιώτης καὶ ὁ χρόνος τῆς ἀκμῆς τους», *ΔΙΕΕ* 16 (1962), 17-38.
- , «Χρονολογικὰ ζητήματα τῆς πατριαρχείας τοῦ Ἱερεμίου Α' (1522-1546)», *Μνημοσύνη* 1 (1967) 249-262.
- , «Ὁ Ἑλληνισμὸς κατὰ τὴν πρόιμη Τουρκοκρατία (1453-1600). Γενικὲς παρατηρήσεις καὶ συσχετισμοὶ μὲ τὴν ἱστορικὴ ἐξέλιξη τῆς μεταβυζαντινῆς τέχνης», *ΔΧΑΕ* 16 (1991-1992), 33-37.
- Πέτρου Ἡ., *Ἡ Παιδεία στὴν Κωνσταντινούπολη τὸν 15ο αἰώνα*, Ἀνέκδοτη διδακτορικὴ διατριβή, Πανεπιστήμιο Ἰωαννίνων 2017.
- Πλουμίδης Γ., «Ἡ παιδεία στὴν Ἠπειρο (ὡς τὰ μέσα τοῦ ΙΖ΄ αἰώνα)»: *Νεοελληνικὴ Παιδεία καὶ Κοινωνία. Πρακτικά Διεθνoῦς Συνεδρίου ἀφιερωμένου στὴ μνήμη τοῦ Κ. Θ. Δημαρᾶ*, Ἀθήνα 1995, 133-139.
- Πολίτης Λ., «Ἄγιορεῖτες βιβλιογράφοι τοῦ 16ου αἰώνα», *Ἑλληνικά* 15 (1957), 355-384.
- Σεφέρης Γ., *Μέρει Β΄, 24 Αὐγούστου 1931 – 12 Φεβρουαρίου 1934*, Ἀθήνα 1975.
- Σκαλτσῆς Π. Ἰ., *Ἡ παράδοση τῆς κοινῆς προσευχῆς καὶ τῆς κατ' ἴδιαν προσευχῆς. Μὲ εἰδικὴ ἀναφορὰ στὸ Ὡρολόγιο τοῦ Θηκαρᾶ*, Θεσσαλονίκη 2008.
- Σοφιανὸς Δ. Ζ., «Ὁ μητροπολίτης Λαρίσσης ἅγιος Διονύσιος ὁ Ἐλεήμων († 1510) καὶ οἱ εἰκονογραφικὲς παραστάσεις του»: *Οἰκοδομὴ καὶ μαρτυρία. Ἐκφρασις ἀγάπης καὶ τιμῆς εἰς τὸν Σεβ. Μητροπολίτην Σερβίων καὶ Κοζάνης Διονύσιον*, τόμ. Β΄, Κοζάνη 1991, 389-403.
- , «Τὸ καλλιγραφικὸ ἐργαστήρι τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Βαρλαάμ τῶν Μετεώρων κατὰ τὸν ΙΓ΄ καὶ ΙΖ΄ αἰώνα», *Τρικαλινὰ* 20 (2000), 25-51.

- , «Ὁ Παχώμιος Ρουσάνος συντάκτης τῶν ὑμνογραφικῶν καὶ ἀγιολογικῶν κειμένων τοῦ ἀγίου Βησσαρίωνος, μητροπολίτου Λαρίσης καὶ κτίτορος τῆς Ἱ. Μονῆς Δουσίου»: *Παχώμιος Ρουσάνος. 450 χρόνια ἀπὸ τὴν κοίμησή του († 1553)*, ἐπιμ. Δ. Β. Γόνης, Ἀθήνα 2005, 421-436.
- , «Ὁ μετεωρικὸς κώδικας Βαρλαάμ 127 πολυτίμητο κτητορικὸ καὶ ἱστορικὸ κειμήλιο τῆς Μονῆς», *Μετεώρα* 59-60 (2006-2007), 15-26.
- , *Ἡ Σκῆπη τῶν Σταγῶν καὶ τὸ μονόδριο τῆς Παναγίας τῆς Δούπιανης στὸ Καστράκι*, Ἅγια Μετέωρα καὶ Καλαμπάκα 2008.
- Στρουμπάκης Μ., *Ἱερεμίας Α΄ πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως. Ὁ βίος καὶ τὸ ἔργο του*, Ἀθήνα 2004.
- Τατάγια Μ., «Οἱ διαθήκες τῶν κτιτόρων τῆς Μονῆς Βαρλαάμ Θεοφάνους καὶ Νεκταρίου καὶ τῆς Μονῆς Ρουσάνου Μαξίμου καὶ Ἰωάσαφ (νομικὴ προσέγγιση)»: *Ἡ Καλαμπάκα μέσα ἀπ' τὴν Ἱστορία της. Β΄ Ἱστορικὸ Συνέδριο Καλαμπάκας*, ἐπιμ. Γ. Σταγέας, Καλαμπάκα 2005, 303-317.
- Τούρτα Ἀ., «Νεκτάριος καὶ Θεοφάνης οἱ Ἀψαράδες καὶ ἡ μονὴ τοῦ Προδρόμου στὸ νησί τῶν Ἰωαννίνων», *Ἠπειροχρον* 22 (1980), 66-88.
- , «Μονὴ Προδρόμου νήσου Ἰωαννίνων. Οἱ Ἀψαράδες καὶ τὰ ἰδρύματά τους»: *Μοναστήρια Νήσου Ἰωαννίνων. Πρακτικὰ Συμποσίου 700 χρόνια 1292-1992, 29-31 Μαΐου 1992*, ἐπιμ. Μ. Γαρίδης καὶ Α. Παλιούρας, Ἰωάννινα 1999, 343-355.
- Τωμαδάκης Ν. Β., «Μητροφάνης Θεσσαλονίκης καὶ Ματθαῖος ὁ ρήτωρ καὶ διδάσκαλος καὶ ὑμνογράφος. Οἱ Κρήτες ἐν Μακεδονίᾳ (16ος αἰὼν)», *ΕΕΒΣ* 44 (1979-80), 117-140.
- Φάλαγκας Ἀ., «Μορφὲς Ἠπειρωτῶν στὶς ρουμανικὲς χῶρες κατὰ τὸν ὕστερο Βαλκανικὸ μεσαίωνα», *Δωδώνη: Ἱστορία καὶ Ἀρχαιολογία* 33 (2004), 383-448.
- Χρυσοχοϊδης Κ., «Τὸ βιβλιογραφικὸ ἐργαστήριο τῆς μονῆς Ἰβήρων στὶς πρῶτες δεκαετίες τοῦ 16ου αἰῶνα»: *Ἡ Ἑλληνικὴ Γραφή κατὰ τοὺς 15ο καὶ 16ο αἰῶνες*, [ΕΙΕ/ΙΒΕ, Διεθνὴ Συμπόσια 7], ἐπιμ. Σ. Πατούρα, Ἀθήνα 2000, 523-568.
- , «Ὁ Παχώμιος Ρουσάνος στὸν Ἄθω»: *Παχώμιος Ρουσάνος. 450 χρόνια ἀπὸ τὴν κοίμησή του († 1553)*, ἐπιμ. Δ. Β. Γόνης, Ἀθήνα 2005, 203-228.
- , «Τὸ Ἅγιον Ὄρος τὸν 16ο αἰῶνα. Νύξεις καὶ αἰτούμενα»: *Πρακτικὰ ΣΤ΄ Διεθνοῦς Ἐπιστημονικοῦ Συνεδρίου: "Τὸ Ἅγιον Ὄρος στὸν 15ο καὶ 16ο αἰῶνα"*, Θεσσαλονικία 2012, 58-68.
- Podskalsky G., *Ἡ Ἑλληνικὴ Θεολογία ἐπὶ Τουρκοκρατίας, 1453-1821*, Ἀθήνα 2005.
- Subotić G., ἱερ. Ἰουστῖνος, *Ζάβορδα, Τὸ ἀσκηταριὸ τοῦ Ἁγίου Νικάνορα*, [Σερβικὴ Ἀκαδημία Ἐπιστημῶν καὶ Τεχνῶν – Ἰνστιτοῦτο Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν 46], Βελιγράδι 2017.

Τίτλοι σε λατινική γραφή

- Adashinskaya A., *Ktetor: Practices of Ecclesiastic Foundation, Sponsorship, and Patronage in Late Byzantium and Balkan Slavic Countries*, Άνέκδοτη διδακτορική διατριβή, Central European University 2020.
- Agoritsas D. C., «Maria Angelina Doukaina Palaiologina and her Depictions in Post-Byzantine Mural Paintings», *ZRVI* 51 (2014), 171-185.
- Alexander J. C., «The monasteries of the Meteora during the first two Centuries of Ottoman rule», *JÖB* 32/2 (1982 = *XVI. Internationaler Byzantinistenkongress, Akten II/2*, Wien 1981), 95-103 [άνατ. στην ελληνική Ϊ. Χ. Αλεξανδρόπουλος, «Τὰ μοναστήρια τῶν Μετεώρων στοὺς δύο πρώτους αἰῶνες τῆς Τουρκοκρατίας», *Τρικαλινὰ* 4 (1984), 81-88].
- Bott E., *Family and Social Network. Roles, Norms and External Relationships in Ordinary Urban Families*, London 2001.
- Cotovanu L., «Gestionari epiroṭi ai cāmărilor domneṣti. Cazul negustorilor Igumenos de la Ioannina ṣi al familiei lor extinse (sfârṣitul secolului al XVI-lea – începutul secolului al XVIII-lea)»: *Dinamici sociale ṣi transferuri culturale în Sud-Estul european (sec. XVI – XIX)*, ἐπιμ. Α. Timotin, Bucureṣti 2019, 147-163.
- , *Présences thessaliennes dans les Principautés de Valachie et de Moldavie (XVIe – XVIIe siècles)* (ὕπὸ ἔκδοση).
- Deguilhem R., «Wakf»: *The Encyclopaedia of Islam*, τόμ. 11, ἐπιμ. P. J. Bearman κ.ά., Leiden 2002, 87-92.
- Delilbaṣi M., «A Contribution to the History of Epirus (XVth – XVIth centuries)», *Gamer* I, 1 (2012), 37-60.
- Falangas A., *Présence grecques dans les pays roumains (XIVe-XVI siècles)*, Bucarest 2009.
- Greene M., *The Edinburgh History of the Greeks, 1453 to 1768: The Ottoman Empire*, Edinburgh 2015.
- Herman E., «La ‘Stabilitas loci’ nel monachesimo bizantino», *OCP* 21 (1955 = *Miscellanea Georg Hofmann S. J.*), 115-142.
- Hinterberger M., *Phthonos. Miṣgunst, Neid und Eifersucht in der byzantinischen Literatur*, [Serta Graeca. Beiträge zur Erforschung griechischer Texte, Band 29], Wiesbaden 2013.
- Kitapṭi Bayri B., «Deux logothètes et un empereur. Martyria et propaganda impériale à l’époque d’Andronic II Paléologue»: *Le saint, le moine et le paysan. Mélanges d’histoire byzantine offerts à Michel Kaplan*, [Byzantina Sorbonensia 29], ἐπιμ. O. Delouis καὶ P. Pagès, Paris 2016, 267-280.
- , *Warriors, Martyrs, and Devrishes. Moving Frontiers, Shifting Identities in the Land of Rome (13th-15th Centuries)*, Leiden καὶ Boston 2020.

- Kolovos E., «Christian Vakifs of Monasteries in the Ottoman Greek Lands from the Fourteenth to Eighteenth Centuries»: *Les fondations pieuses waqfs chez les chrétiens et les juifs. Du moyen Âge à nos jours*, ἐπιμ. S. Mohasseb Saliba, Paris 2016, 103-127.
- Kouroupou M., καὶ Géhin P., *Catalogue des manuscrits conservés dans la Bibliothèque du Patriarcat Oecuménique. Les manuscrits du monastère de la Panaghia de Chalki*, τόμ. 1, Turnhout 2008.
- Minkov A., *Conversion to Islam in the Balkans: Kisve bahasi Petitions and Ottoman Social Life, 1670-1730*, Leiden 2004.
- Năsturel P. Ș., «Donation roumaine à Saint-Georges des Météores (1540)», *Europe Sud-Est* 86 (1971), 36-38.
- , *Études d'histoire byzantine et post-byzantine*, ἐπιμ. E.-C. Antoche, L. Cotovanu καὶ I.-A. Tudorie, Brăila 2019.
- Nau F., «Deux catalogues de la bibliothèque du hiéromoine Ignace en 1516 et 1522 (note du ms. coislin 292)», *Revue de l'orient chrétien* 3 (13) (1908), 205-210.
- Nicol D. M., «*Instabilitas loci*: The Wanderlust of late Byzantine Monks», *Studies in Church History* 22 (1985), 193–202.
- Rigo A., «Lo horismòs di Sinân pascià, la presa di Ioannina (1430) e la «lettera» del sultano Murâd II», *Θησαυρίσματα* 28 (1998), 57-78.
- Scott J., *Social Network Analysis. A Handbook*, London, Thousand Oaks καὶ New Delhi 2000.
- Simedrea T. (Episcopul Hotinului), *Viața și traiul Sfântului Nifon Patriarhul Constantinopolului*, București 1937.
- The Connected Past: Challenges to Network Studies in Archaeology and History*, ἐπιμ. T. Brughmans, A. Collar καὶ F. Coward, Oxford 2016.
- Wasserman S., καὶ Faust K., *Social Network Analysis: Methods and Applications*, [Structural Analysis in the Social Sciences 8], Cambridge 1994.

ΛΙΣΤΑ EMAIL ΣΥΝΕΡΓΑΤΩΝ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΥ

Άγορίτσας Δημήτριος: dagoritsas@yahoo.com

Βαφειάδης Κωνσταντίνος Μ.: konstantinvaf@gmail.com

Bayraktar Tellan Elif: elifbayraktartellan@gmail.com

Boycheva Yuliana: boycheva@ims.forth.gr

Βρυζίδης Νικόλαος: nikolaos.vryzidis@gmail.com

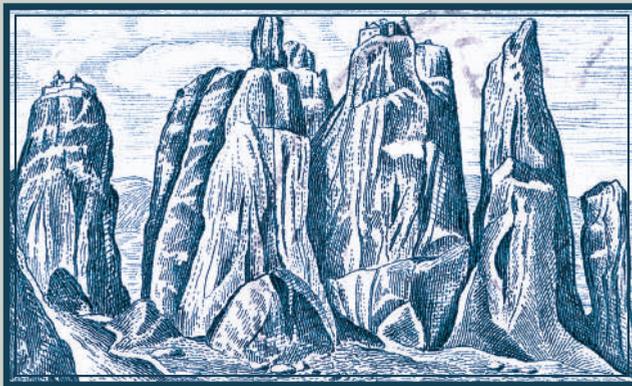
Nikolić Maja: manikoli@f.bg.ac.rs

Osswald Brendan: brendan.ossvald@adw.uni-heidelberg.de

Παπαδημητρίου Παρασκευή: papadimitriouparaskevi@gmail.com

Resh Daria: daria_resh@alumni.brown.edu

Τεμπέλης Ήλίας: etempelis@hna.gr

Έκδοτική παραγωγή:
Θρασύβουλος Βογιατζόγλου
Τρίκαλα | Τηλ: 24310 36485
Έκτυπώσεις & Γραφικές Τέχνες
www.vogiatzogloupres.gr

ISSN: 2944-9022